

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

વર્ષ ૯ । સળંગ અંક ૫૨ । ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૨

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો - ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ષ મ

સંચયન પર ✨ ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૨

વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ ✨ સંપાદકનું કથન ✨ રમણ સોની

કવિમુદ્રા ✨ પાંચ કાવ્યો ✨ શયદા

વાર્તા ✨ ગુડબાય ગર્લ ✨ જયંત ભૂમેલિયા

કવિતા ✨ બે કાવ્યો ✨ સિતાંશુ યશચંદ્ર

નિબંધ ✨ ઉપવાસ ✨ રાઘવજી માધડ

વાર્તા-અનુવાદ ✨ પ્રિયતમા (મોપાસાં) ✨ અનુ.ભોગીલાલ ગાંધી, સુભદ્રા ગાંધી

કવિતા ✨ મારા દેશમાં ✨ એ. કે. ડોડિયા

હાસ્ય-વિનોદ ✨ અપને યહાં ભી... ✨ રજનીકુમાર પંડ્યા

વિવેચન ✨ સાઠી(૧૮૪૮-૧૯૦૮)ની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ ✨ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

કાવ્ય-આસ્વાદ ✨ હરિને જડી (રમેશ પારેખ) ✨ રાધેશ્યામ શર્મા

લેખ ✨ એક સાઈક્યાટ્રિસ્ટની ડાયરી ✨ ડૉ. આનંદ નાડકર્ણી

✨ 'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ ✨

સમય ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ. મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડના દરબારમાં જઈને દલપતરામ કાવ્યભાષણ આપે છે. દુખ વ્યક્ત કરે છે કે ગુજરાતમાંના જ આ રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષા મુખ્ય નહીં! કવિ કૌશલપૂર્વક જરીક ઉપાલંભભરી વિનંતી કરે છે. વિગતો આપે છે કે, પહેલાં ‘અરજી’ કરેલી પણ સરકારની ‘મરજી’ ન દેખાયેલી! એટલે આજે ‘આવ્યો આપ આગળે ઉચરવા અપીલ છું.’ અને પછી એ નમ્રતાની પડછે સાચું ભાષા-વ્હાલ અને સ્પષ્ટ સ્વમાન ઊપસી આવે છે – કવીશ્વર ઉચ્ચારે છે :

‘રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.’

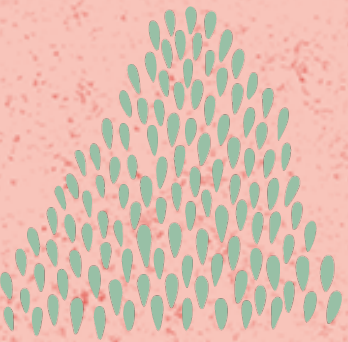
આ અમર થઈ ગયેલી પંક્તિવાળા કાવ્યમાં તરત પછી કવિ કહે છે – ‘ચૌટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી’...

આજે એની થોડીક વાત કરવી છે.

○

વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ ટાણે આપણે ઘણો ઉમંગ દાખવ્યો. બેચાર સારી વાતો પણ અલબત્ત, થઈ. ગુજરાત સરકારે મોડેમોડે પણ નિર્ણય જાહેર કર્યો (બીજાં એકબે રાજ્યોમાં તો એ નિર્ણય જાહેર થયેલો છે) કે દુકાનો, હોટેલો, હોસ્પિટલો, શાળાઓ, યુનિવર્સિટીઓનાં પાટિયાંમાં ને ભવનો પર નામ ગુજરાતી લિપિમાં હોવાં જોઈએ. અન્યભાષીઓની સુવિધા માટે ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી લિપિમાં ભલે લખવાનું થાય પણ એના અક્ષર નાના હોવા જોઈએ.

પરંતુ પછી વળી નમ્રતા(!) દાખવી કે આ આગ્રહભરી ભલામણ છે, દંડનીય આદેશ નથી.

આવા નિર્ણયોમાં નરમાશ પૂરી કારગત નીવડતી નથી – કેવળ જાહેરાતનો સંતોષ આપે છે. છતાં આટલું થયું છે તો બીજું પગલું નક્કર, ફરજિયાત અમલનું હશે એવી આશા રાખીએ. તો જ માતૃભાષા-દિન લેખે લાગે...

એ તો ઠીક, પણ આપણા વિદ્યા-સાહિત્ય-જગતના શા હાલ છે! ગુજરાતી ભાષા ખૂબ જ બેદરકારીપૂર્વક ને બેજવાબદારીપૂર્વક લખાય-છપાય છે. વિદ્યાસંસ્થાઓને, સાહિત્યસંસ્થાઓને એની કોઈ શરમ નથી. એક સમય એવો હતો કે માત્ર છાપાં જ ભાષાની અણઘડ છપાઈ માટે વગોવાયેલાં હતાં – કેટલાંક સામયિકોમાં ‘છાપાના છબરડા’ નામે એનાં ઠહ્ણ-મજાક આવતાં હતાં. પણ આજે તો પુસ્તકોમાં ને સામયિકોમાં – અરે, સાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં ને સામયિકોમાં સુધ્ધાં –અસંખ્ય ને અસઘ્ય ભાષાભૂલો ઊભરાય છે. બહુ ઠંડે કલેજે આ બધું ચાલે છે ને ચલાવી લેવાય છે. આમાં માત્ર પ્રૂફવાચકોનો દોષ નથી – પહેલે છેડે લેખકમહાશયોનો ને બીજે છેડે સંપાદકસાહેબોનો દોષ પણ કંઈ ઊતરતી કક્ષાનો નથી! અણ-આવડત તેમજ પ્રમાદ સહિયારાં કામે લાગી જાય છે ને દલપતરામના દુખને સાચું પાડી બતાવે છે : ‘ચૌટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી.’

○

અનુસ્વાર ગુજરાતી લેખનની મુખ્ય ઓળખ છે, પણ ગુજરાતી લેખન-મુદ્રણમાં એની અરાજકતા જ સૌથી વધારે છે! (હમણાં એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય-સામયિકમાં પાંચ પાનાંના એક લેખમાં ચાળીસ જેટલા અનુસ્વાર-દોષ જોયા.) હસ્વ-દીર્ઘ ઇ-ઉ ની જોડણીમાં ભૂલો ન કરનાર લેખકો પણ અનુસ્વાર અંગે થાપ ખાઈ જાય એવું બને છે. કેમકે અનુસ્વાર માત્ર શબ્દકક્ષાએ જ જોવાનું નથી હોતું, વાક્યકક્ષાએ પણ નિર્ણિત કરવાનું હોય છે કે એ ક્યાં મુકાય ને ક્યાં ન મુકાય.

અનુસ્વાર અંગે આપણે એકાગ્ર થઈને ચોકસાઈ કેળવીએ એ પણ માતૃભાષા ગુજરાતી અંગેની સમજભરી નિસબત પ્રગટ કરશે.

ઘણું કહેવાનું છે, પણ આટલાં ઈંગિતો આગળ હાલ તો અટકું...

રમણસોમી

કવિમુદ્રા

પાંચ કાવ્યો

– શયદા

[ગઝલકવિ 'શયદા' (દામાણી હરજી લવજી, જ. ૨૪-૧૦-૧૮૯૨–અવ. ૩૧-૬-૧૯૬૨)નો જન્મ ધોલેરામાં, એમનું ઔપચારિક શિક્ષણ ચાર ધોરણ સુધીનું. બે ઘડી મોજ સાપ્તાહિકના તંત્રી રહ્યા.

'શયદાસાહેબ' ગુજરાતની મુશાયરા-પરંપરાના એક અગ્રણી લોકપ્રિય શાયર હતા. સરળતા અને સૌંદર્યવાપણું એમની ગઝલોની મુખ્ય લાક્ષણિકતા, અર્થચમત્કૃતિ એ કવિતાનો ધ્યાનપાત્ર વિશેષ. 'ગુલઝારે શાયરી'(૧૯૬૧, મરણોત્તર)માં એમની ગઝલો સંગ્રહિત થયેલી છે.

કવિતા ઉપરાંત એમણે વાર્તા, નાટક, નવલકથાનું લેખન પણ કરેલું. એમાંથી 'મા તે મા' નવલકથા ઘણી લોકપ્રિય બનેલી.]

૧. ન જાય ઘરમાં, ન બહાર આવે

જનારી રાત્રિ, જતાં કહેજે : સલૂણી એવી સવાર આવે;
કળી કળીમાં સુવાસ મહેકે ફૂલો ફૂલોમાં બહાર આવે.

હૃદયમાં એવી રમે છે આશા, ફરીથી એવી બહાર આવે;
તમારી આંખે શરાબ છલકે, અમારી આંખે ખુમાર આવે.

વ્યથાને શું હું વિદાય આપું? વિરામના શું કરું વિચારો?
કરાર એવો કરી ગયાં છે – ન મારા દિલને કરાર આવે.

કિનારેથી તું કરી કિનારો, વમળમાં આવી ફસ્યો છે પોતે,
હવે સુકાની, ડરે શું કરવા? ભલે તુફાનો હજાર આવે!

ન ફૂટે ફણગા, ન છોડ થાયે, ન થાયે કળીઓ, ન ફૂલ ખીલે;
ઘરામાં એવી ધખે છે જવાળા, બળી મરે જો બહાર આવે.

વિચારવાળા વિચાર કરજો – વિચારવાની હું વાત કહું છું;
જીવનમાં એથી વિશેષ શું છે? વિચાર જાયે, વિચાર આવે.

તમારી મહેફિલની એ જ રંગત, તમારી મહેફિલની એ જ હલચલ;
હજાર બેસે, હજાર ઊઠે, હજાર જાયે, હજાર આવે.

હૃદયમાં કોની એ ગંખના છે, નયન પ્રતીક્ષા કરે છે કોની?
ઊભો છે 'શયદા' ઉંબરમાં આવી, ન જાય ઘરમાં, ન બહાર આવે.

૨. પ્રભુનું નામ લઈ

તમારા પગ મહીં જ્યારે પડ્યો છું,
હું સમજ્યો એમ – આકાશે ચડ્યો છું.

જતાં ને આવતાં મારા જ રસ્તે,
બની પથ્થર, હું પોતાને નડ્યો છું.

ઊછળતું દૂર ઘોડાપૂર જોયું,
અને પાસે જતાં ભોંઠો પડ્યો છું.

તમો શોધો તમોને એ જ રીતે,
હું ખોવાયા પછી મુજને જડ્યો છું.

ખુશી ને શોક, આશા ને નિરાશા;
નિરંતર એ બધાં સાથે લડ્યો છું.

પરાજય પામનારા, પૂછવું છે –
વિજય મળવા છતાં હું કાં રડ્યો છું?
પ્રભુ જાણે કે મારું ઘર હશે ક્યાં?
અનાદિ કાળથી ભૂલો પડ્યો છું!

મને ‘શયદા’ મળી રહેશે વિસામો
પ્રભુનું નામ લઈ પંથે પડ્યો છું.

૩. મોતીનાં તોરણ

જાશું જઈને મોતથી પંજો લડાવશું,
મળશે સમય તો આપની મહેફિલમાં આવશું.

તમને અમારી આંખની કીકી બનાવશું;
એમાં અમારા પ્રેમની વસ્તી વસાવશું.

નયનોને દ્વાર અશ્રુનાં બિંદુ જો આવશે,
પાંપણમાં ટાંકી મોતીનાં તોરણ બનાવશું.

અપમાન સાથે કાઢો છો ઘરમાંથી આજ, પણ,
આંસુ બનીને આપની આંખોમાં આવશું.

નાદાન શત્રુઓ અને નાદાન સ્નેહીઓ,
ઓ જીવ, જીવવાની મઝા ક્યાંથી લાવશું?

આવી જુઓ તો આપને સત્કારવાને કાજ,
બીજું નથી જો કાંઈ તો આંખો બિછાવશું.

‘શયદા’ જીવન-રમત મહીં એ પણ ખબર નથી,
શું શું ગુમાવી દીધું છે – શું શું ગુમાવશું?

૪. સુરમો નયન માટે

હૃદય-મંથન કરી મેં વાત કાઢી છે મનન માટે,
મળી છે દષ્ટિ જોવા કાજ, ને આંખો રુદન માટે.

ધરા પર અશ્રુ વરસાવી કરે છે નાશ કાં એનો?
અનોખા તારલા છે એ, તું રહેવા દે ગગન માટે.

યુગેયુગથી સકળ આ વિશ્વ એનું એ જ નીરખું છું,
હવે કોઈ નવી દષ્ટિ મને આપો નયન માટે.

સુધારા કે કુધારા ધોઈ નાખ્યા અશ્રુધારાએ,
ઊભો થા જીવ, આગળ સાફ રસ્તો છે જીવન માટે.

હૃદય મારા બળેલા, એટલું પણ ના થયું તુજથી?
બળીને પથ્થરો જો થાય છે સુરમો નયન માટે.

તમે જે ચાહ્ય તે લઈ જાવ, મારી ના નથી કાંઈ,
તમારી યાદ રહેવા દો ફક્ત મારા જીવન માટે.

દયા મેં દેવની માગી તો ઉત્તર એ મળ્યો ત્યાંથી—
ધરાવાળા ધરા માટે, ગગનવાળા ગગન માટે.

મને પૂછો મને પૂછો – ફૂલો કાં થઈ ગયાં કાંટા?
બગીચામાં તમે આવી ઊભાં છો, ગુલબદન, માટે.

વિચારી વાંચનારા વાંચશે, ને સાફ કહેશે કે,
ગઝલ 'શયદા'ની સાદી સાવ છે, પણ છે મનન માટે.

૫. ઉરણ છૂટ્યું

હાથ આવ્યું હતું ઉરણ છૂટ્યું,
હાથ, મારું એ બાલપણ છૂટ્યું!

એમનું પણ હવે શરણ છૂટ્યું,
જિન્દગી છૂટી કે મરણ છૂટ્યું?

પગથી છૂટી જવાની પગદંડી
એમનું જો કદી રટણ છૂટ્યું!

મદભરી આંખ એમની જોતાં
છૂટી વાણી ન વ્યાકરણ છૂટ્યું!

કોઈની આશને ઘરણ લાગ્યું,
કોઈની આશનું ઘરણ છૂટ્યું!

પણ હતું – એમનાથી નહિ બોલું,
મોતની બાદ પણ ન પણ છૂટ્યું.

સ્વપ્નમાં એમનાથી રસ-મસ્તી,
નીંદ છૂટી ને જાગરણ છૂટ્યું!

એમના પગ પખાળવા કાજે
આંખથી ફૂટીને ઝરણ છૂટ્યું!

તું અને પાર પામશે એનો?
બુદ્ધિ, તારું ન ગાંડપણ છૂટ્યું.

કોણ 'શયદા' મને દિલાસો દે!
ચાલ, તારું જીવન-મરણ છૂટ્યું.

– એશા, એ...શા...એ...શુ

વિકાસ અટકી ગયો – બોલતો ને ચાલતો. ખભા ઊંચા થઈ ગયા, હાથની હથેળીઓ ફરી ગઈ. ક્યાં ગઈ આ છોકરી? એશા જાણે ઓગળી ગઈ હવામાં!

વિકાસના આશ્ચર્યચિહ્ન સામે ભાવનાનું પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવીને ઊભું : શું થયું?

– આ જોને... એશા હમણાં તો અહીંયાં હતી...

ભાવના હસી પડી. આંખો કહી રહી : હા, તે હમણાં હતી અને હવે નથી.

– પેલી બાળવાર્તાની ચોપડી – મેં તને કહ્યું ન'તું? મને થયું કે એશાને એ ચોપડી આપી દઉં. તેને વાંચવાની મજા આવશે. લેવા ગયો એટલામાં તો...

– જતી રહી. ભાવનાએ કહેતાં દરવાજા તરફ હાથનો ઇશારો કર્યો.

વિકાસે પૂછ્યું : એશા આપણા ઘરે બહુ વખત પછી આવી, નહીં?

– એ તો રોજ આવે છે.

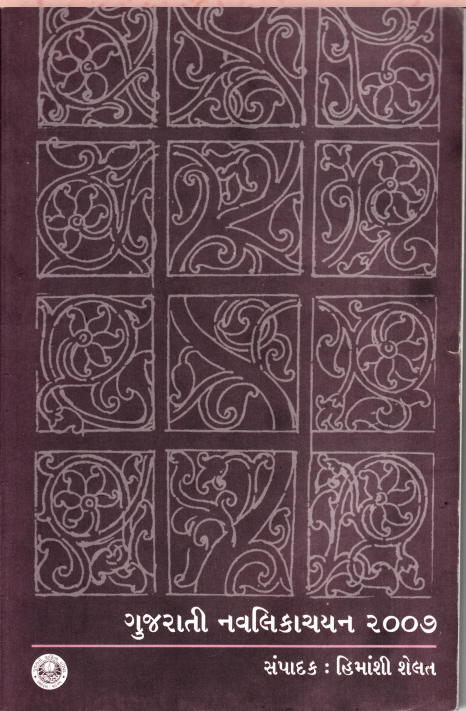
– રોજ?! હું તો તેને ભાગ્યે જ જોઉં છું.

ભાવના હસી : દિવસે – સાંજ પડ્યે આવે, થોડું બેસીને જતી રહે.

એશા આવી ત્યારે – કદાચ તે રોજ આ સમયે જ આવતી હશે. એશા દરવાજા આગળ અટકી ગઈ હતી. અણધાર્યો વિકાસને જોઈને એશા મૂંઝાઈ ગઈ હોય એમ લાગ્યું હતું. એશા એક-બે ક્ષણ માટે જાણે કે શિલ્પ! કેવી હસતી હસતી આવતી હતી એશા! એ હસવુંયે શિલ્પના હોઠો પર ઝંખવાઈ ગયું હતું. એશાના હાથમાં કશી ચીજ હતી. એ ચીજ પણ શિલ્પના એક હાથની બંધ મુઠ્ઠીમાં. શું હતું એ? મુઠ્ઠીમાં છુપાયેલી ચીજની શી ખબર પડે? એશા કોઈ મીઠું ગીત ગુંજતી આવતી હશે, ચોક્કસ. એ ગીત પણ...

એક-બે ક્ષણ પછી એ સુંદર શિલ્પમાં ગતિનો સંચાર થયો હતો. હોઠો પર સ્મિત વહેતું થયું હતું, પગ ચાલ્યા હતા, હાથ હલ્યા હતા. પણ એ બધું પેલી એક-બે ક્ષણ પહેલાંની જેમ તો નહીં જ.

આજે એશા બહુ અલગ લાગી. એશાને બહુ વખત પછી જોઈ એટલે એમ લાગ્યું હશે? એશા શરમાઈ ગઈ હતી? એશાનો અવાજ પણ બહુ જુદો લાગ્યો હતો. ‘કેમ છો અંકલ?’ એશાનો દબાયેલો અવાજ. માથું સહેજ ઝુકાવીને, ધીમેથી એશા બોલી હતી.

– બસ મજામાં. શું ચાલે છે એશા?

એશા કંઈ બોલી ન હતી. બેસવાનું કહ્યું ત્યારે – કદાચ એશાના પગ રસોડામાં, ભાવના તરફ જઈ રહ્યા હતા. તે વખતે વિકાસનું કહેવું સાંભળીને, ગતિભંગ થવાથી એશાના શરીરે આંચકો ખાધો હશે.

એશા થોડે દૂરની ખુરશી પર બેઠી હતી. બેસતાં બેસતાં બંને હાથને કમરની પાછળની બાજુએ લઈ જઈ, નીચે તરફ સરકાવીને સ્કર્ટ સરખું કરતાં એશા બેસી ગઈ હતી. બંને પગ સાવ અડોઅડ. એશાની આંખોએ ભોંયતળિયા પર હદ નક્કી કરી લીધી હતી. એ હદથી આગળ નહીં વધવાનું.

– સ્કૂલમાં જઈને આવી?

– હા.

નક્કી કરેલી હદમાં એશાની નજર ફરતી હતી. નાની રિની એશા પાસે આવી ગઈ. રિની સાથે ગુસપુસ કરતી એશાનું ધ્યાન વારેઘડીએ વિકાસ તરફ જતું હતું. એશા આંખના ખૂણેથી આંખપાખું વિકાસ તરફ જોઈ લેતી હતી. વિકાસ એશા સાથે વાત કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ એશા જાણે તેની સાથે વાત કરવાના મૂડમાં ન હતી.

– એશા, સ્કૂલનો સમય શું છે?

એશાએ વિકાસ સામે જોયા વિના જ જવાબ આપ્યો હતો : સાડા સાતથી બે.

એશા-રિનીની ગુસપુસ ચાલી રહી હતી. વિકાસને એકલા પડી ગયા જેવું લાગ્યું. બાળવાર્તાની ચોપડી યાદ આવી. ચોપડી લઈને આવ્યો તો એશા ગાયબ - રિનીને લઈને!

પહેલાં એશા ખૂબ આવતી. ઊડતી આવતી ને ઊડતી જતી. અહીંથી ચોથા ઘર સુધી એશાની પતંગિયાની જેમ ઊડાઊડ રહેતી. સરસ મજાની ભાતવાળું ફોક પહેરેલી હોય. ફોકની નીચે ઝૂલ, હવામાં ફરકતી બાંયો પર ઝૂલ જાણે પતંગિયાની પાંખો.

વિકાસે બારી તરફ નજર કરી. બારી બહાર એક છોડ દેખાય છે – હવમાં હળુ હળુ ડોલતો. ભાવના નર્સરીમાંથી કૂંડા સાથે છોડ ઊંચકી આવી હતી.

ભાવનાને પૂછ્યું તું : આ છોડનું નામ શું?

ભાવનાએ કોઈ અગડંબગડં અંગ્રેજી નામ કહ્યું હતું.

– હેં? સાંભળીને વિકાસનું મોં ખુલ્લું રહી ગયું હતું.

ભાવના ખડખડાટ હસી પડી હતી. ભાવનાએ ફરીથી એ નામ કહ્યું ત્યારે વિકાસે પૂછેલું : એનું દેશી નામ નથી? યાદ રહે એવું?

– હોયને. પણ બધાં આ જ નામ બોલે છે.

જે હોય તે, આપણે શી લમણાકૂટ? જે વિષય આપણો ન હોય એમાં ઊંડા ઊતરવું નહીં. ફૂલોનો શોખ તો સ્ત્રીઓનો –ઉછેરે, સાચવે, સજાવે...એમની વાત જુદી. એમ વિચારીને વિકાસે એ વાતને પડતી મૂકી હતી. પણ વિકાસને શંકા હતી – આ છોડ અહીં થશે કે નહીં? ભાવનાને વિશ્વાસ હતો : આ છોડને બધાંય હવામાન માફક આવે – ઠંડી, ગરમી, વરસાદ. આ છોડ બધે જ થાય, આખી દુનિયામાં.

ભાવનાને એક વાર પૂછ્યું તુંયે ખરું : છોડ તો ફાલ્તે જ જાય છે ભાવના, પણ ફૂલ તો બેસવાનું નામ લેતું નથી. ફૂલ બેસવાની કશી નિશાનીઓ દેખાતી નથી. ફૂલ બેસશે કે પછી હરિ હરિ?

–ફૂલ બેસશે એના સમયે.

એશા... એશા તે વખતે નર્સરીમાં ભણતી. એશાને નાનકડી રિનીને રમાડવાનું ગમતું, અંકલ સાથે રમવાનું ગમતું. એશા આવે કે તરત કહેતી : અંકલ, રમીશું? વિકાસ રમવા માટે તૈયાર જ હોય. ભાવના ઘણી વાર હસતી, કહેતી : તમેય રમવા માટે તૈયાર જ હો છો, નાના છોકરાની જેમ.

વિકાસ કહેતો : રમવામાં બહુ મજા પડે છે. ઓફિસનો થાક-કંટાળો ઊતરી જાય છે.

– આપણી રિની એશા જેટલી થશે ત્યારે તમે નહીં રમો.

– કેમ નહીં રમું? નાના બાળક સાથે રમવાનું તો મને બહુ ગમે, હું રમીશ ને એશાય રમશે. રમીશુંને એશા?

એશા તરત જ બોલી ઊઠી હતી : હું તો રોજ રમવા આવીશ. અંકલ સાથે જ રમીશ.

રમતમાં બહુ ખતરનાક ને આશ્ચર્યજનક અકસ્માત થતા – વિકાસના હાથીને એશાનો કૂતરો મારી નાખતો, વિકાસની મોટરને એશાનું સ્કૂટર પછાડી દેતું. એશા ઢીંગલીને નવડાવતી, ખવડાવતી, ઊંઘાડતી...ભાવના રિનીને નવડાવે, ખવડાવે, ઊંઘાડે એમ જ. એટલી નાની છોકરીએ ભાવના પાસેથી કેવું બધું શીખી લીધું હતું! મનમાં ભણતરના ભાર વગર રમતાં રમતાં કેટલું બધું શીખી લેવાય! એશાની ઘર-ઘરની રમતમાં ભાવના ડોકાઈ જતી. રિનીને ખોળામાં લઈને, ખવડાવતી વખતે ભાવના સાડીના પાલવની આડશ કરતી એ જ રીતે એશા ખોળામાં ઢીંગલી લેતી, રૂમાલની આડશ કરતી. ભાવનાની જેમ કામ કર્યે જતી એશા વિકાસ સાથે વાતો કરતી, જરૂરી ચીજ-વસ્તુઓ માગતી-કાજળ, પાઉડર, કાંસકો...ક્યારેક ધમાચકડી થતી, દોડાદોડી થતી, ધબ્બાધબ્બી થતી, એશા વિકાસના બર ડે ઘુમ્મા મારતી, ધક્કો મારીને દૂર કરતી, હાથ ખેંચીને પાસે લાવતી...બહુ રમતી એશા. વિકાસ ને એશા રમતમાં એકરસ થઈ જતાં. જાણે મોટી નદી ને નાનું ઝરણું ભેગાં મળી વહી જતાં હોય... નાના-મોટાના ભેદની બિલકુલ કલ્પનાય નહીં.

એશાનાં મમ્મી-પપ્પા કહેતાં : ભાઈ, આ છોકરી અમારા ઘરે તો રહેતી જ નથી, જાણે એ અમારી છોકરી છે જ નહીં!

ભાવના કહેતી : અમારે મન એ અમારી છોકરી જેવી જ છે. એશા અમારે ત્યાં આવે છે તો અમારોય સમય જાય છે.

– અરે, બાપ રે! એની તો જીભ જ બંધ રહેતી નથી, તમને કંટાળો નથી આવતો?

વિકાસ કહેતો : એશા બોલે છે એ અમને બહુ ગમે છે. એશા બિલકુલ શરમાતી નથી.

એશા ફર્સ્ટ સ્ટાન્ડર્ડમાં આવી ત્યારે સ્કૂલનો સમય બદલાઈ ગયો હતો. રાત્રે બહુ મોડે સુધી એશાને રમવા મળતું નહીં. એશાને જેવું સમજાવવામાં આવેલું એવું એશા કહેતી : સવારે વહેલા ઊઠવાનું એટલે રાતે વહેલા સૂઈ જવાનું.

ત્યાર પછી એશાને મળવાનું તો થતું, પણ બહુ ઓછું. એશા ક્યારેક રાતે અલપઝલપ દેખાઈ જતી. રસ્તામાં હોય તો દૂરથી બૂમ પાડતી : અંકલ...હા, સ્વિમિંગમાં તો એશા સાથે જ હોય. એશાને સ્વિમિંગમાં લાવવા-લઈ જવાની જવાબદારી વિકાસે સ્વીકારી હતી. પણ બીજી બ્રાંચમાં બદલી થવાથી વિકાસનું સ્વિમિંગમાં જવાનું બંધ થઈ ગયું હતું.

– ભાવના, સ્વિમિંગમાં ગયે તો બહુ વખત થઈ ગયો. આજે જતો આવું?

– જઈ આવો.

- એશા સ્વિમિંગમાં જાય છે કે પછી...
- જાય છે... જતી હશે... બહુ ખબર નથી.
- એવું કેમ? છે - હશે - નથી? તું પૂછતી નથી?
- ના, એવું બધું શું પૂછવાનું?
- તું તો કહે છે કે એશા તો રોજ મળે છે, તો તમે શી વાતો કરો છો?

ભાવના હસી : અમારી વાતો? આડીઅવળી. લપ્પન-છપ્પન કર્યા વિના તમારે જવું હોય તો જાઓ.

- ઓ. કે. તમારી વાતો અમારે નથી જાણવી. હું જાઉં છું.

લાંબા ગાળા પછી સ્વિમિંગ કરવાથી થાક લાગવા માંડ્યો. હાથ-પગ દુખવા લાગતાં વિકાસ પાણીમાંથી બહાર નીકળીને બેઠો. તેની ફરી રહેલી નજરને અચાનક એશા દેખાઈ.

આ એશા! સ્વિમસૂટમાં એશા કેટલી ઊંચી ને કેવ ભરાવદાર લાગે છે! એશાની છાતીનો ઉભાર સ્પષ્ટ દેખાય છે. એશા જ્યારે તેની સાથે આવતી હતી ત્યારે - ભીની ભીની એશા તેની સામે આવીને ઊભી રહેતી, જાણે વરસાદમાં ભીંજાયેલું પુષ્પ! પુષ્પની પાંદડી પર વર્ષાબુંદ બેઠાં હોય એમ જલબિંદુઓ એશાના શરીર પર... એશાના વાળને છેડે અથવા એશાના ખભા પર અથવા એશાની છાતી પર... પાણીમાં છલાંગ મારવા એશાએ બંને હાથ ઊંચા કર્યા. એશા બહુ નાની હતી ત્યારે તેની ગૌર, મુલાયમ બગલમાં ગલીગલી કરીને હસવા-હસાવવાની મજા આવતી હતી. ઊંચા થયેલા એશાના હાથની બગલ હવે એટલી ગૌર દેખાતી નથી. એશાએ પાણીમાં છલાંગ લગાવી. એશા જાણે માછલી.

*

- ભાવના, એશા કયા સ્ટાન્ડર્ડમાં આવી?
- સિક્સ્થમાં.
- !

*

બસ એમ જ ઘરની બહાર ઊભા રહેવાનું મન થઈ આવ્યું. સોસાયટીના ઝાંપા આગળ બાર-તેર વર્ષની ઉંમરના છોકરાઓએ અડિંગો જમાવ્યો છે. છોકરાઓ ઊભા ઊભા વાતો કરે છે, હસે છે, તાલીઓ આપે છે, મસ્તી કરે છે, એકબીજાને ધક્કા મારે છે, કેવી વાત નીકળી હશે એમની વચ્ચે? વિકાસને એ છોકરાઓને જોઈ રહેવામાં આનંદ આવવા લાગ્યો. કેટલી સરસ જિંદગી છે આ ઉંમરે! ઊછળતી સમુદ્રલહેરો જેવી આ છોકરાઓની ઊર્મિઓ.

વિકાસ ચમક્યો. એશા બહારથી આવી રહી છે. એશાની નજર છોકરાઓ પર પડતાં જ એશાએ માથું નીચું નમાવી દીધું. છોકરાઓથી થોડું અંતર રાખી રસ્તાના સામા છેડે એશા ચાલવા લાગી. છોકરાઓ ચૂપ થઈ એશાને જોતા રહ્યા, એશા જાણે પરગ્રહવાસી! એશાનાં પગલાંનો ઝડપી લય ને હૃદયના ધબકારા. ચાલતાં ચાલતાં એશાએ છાતી પરનો દુપટ્ટો સરખો કર્યો. થોડે દૂર નીકળ્યા પછી એશાએ ઊંચે જોયું. એશાની ચાલ સામાન્ય થઈ. એશા નજીક આવી ત્યારે વિકાસે બોલાવી, પણ એશાએ તો જાણે સાંભળ્યું જ નહીં.

વિકાસ ઘરમાં આવીને બેસી ગયો.

- ભાવના, ખબર છે - એક વાર એશાના ફોક પર લાલ કીડીઓ ચઢી ગઈ હતી?

ભાવનાની ભ્રમરો સંકોચાઈ. ભાવના બોલ્યા વિના વિકાસ સામે જોઈ રહી.

- નથી યાદ? એનું ફોક કાઢીને તેં કીડીઓ ખંખેરી નાખી હતી.

– હં...પણ હવે આજે એનું શું છે? તમે હમણાંથી મોં-માથા વિનાની વાતો કરો છો, ખાસ કરીને એશાની વાત.

– કંઈ નહીં, કંઈ નહીં, એ તો અમસ્તું... પુછાઈ ગયું. બોલીને ભૂલ કરી બેઠો હોય એમ વિકાસ કરગરવા લાગ્યો.

ભાવનાએ કહ્યું : કીડીઓની વાત સાચી છે પણ એ તો એશા નાની હતી ત્યારે...

હા, હા, હવે એશા બહુ મોટી થઈ ગઈ છે. એશા બહુ ઝડપથી મોટી થઈ ગઈ છે. એશાને મોટા થવામાં જાણે વર્ષો નહીં, થોડા દિવસો જ લાગ્યા છે. પણ મોટા થઈ જવાથી આમ બદલાઈ જવાય? મોટા થઈ જવાથી રમતિયાળ મન બદલાઈ જાય? અંકલથી શરમાવાનું? બોલાવવાની ઈચ્છા થાય તો અંકલને બોલાવવાના? સામે ચાલીને બોલાવીએ તોય બોલ્યા-ચાલ્યા વિના જતું રહેવું... અપમાન જેવું જ સ્તો. હજી પણ એશાને બોલાવીને રમવાની ઈચ્છા થાય છે – પકડદાવ, આંધળોપાટો, ધબ્બાધબ્બી, ઢીંગલી...પણ... હવે એ એશા જ ક્યાં છે? ક્યાં છે એ એશા જે માથાના વાળની પૂંછડી જેવી નાનકડી ચોટલી બાંધતી હતી? એક પળમાં રિસાઈ જતી ને બીજી જ પળ આવીને વળગી પડતી? ક્યાં ગઈ એ છોકરી? એશા હજીયે ક્યારેક આવે છે. વિકાસ હોય ત્યારે એશા બિલ્લીપગે આવે છે. એશા ભાવના સાથે ગુસપુસ કરીને ચાલી જાય છે. તે વખતે હસવું આવે છે કે આટલી છોકરી પાસે એવી કઈ ખાનગી વાતો હશે? હવે એશા અંકલને ભૂલી ગઈ છે. હવે એશાને આન્ટીની જ જરૂર છે. એશા આવું વર્તન કરે છે ત્યારે મનમાં ખોટું લાગી આવે છે.

રિની એશાના ઘરેથી રડતી આવી. રડતાં રડતાં રિનીએ કહ્યું : દીદીએ મને માર્યું.

વિકાસને એશા પર ગુસ્સો આવ્યો. પણ ભાવનાએ હસીને રિનીને પોતાની પાસે ખેંચી, પંપાળી, ‘તેં દીદીને ઠેરાન કરી હશે. દીદી બીમાર છે.’

– એ કંઈ બીમાર નથી. હમણાં જ બહારથી આવી છે. મને તો એ બીમાર હોય એમ લાગતું નથી.

– મમ્મી, દીદીને પેટમાં બહુ દુખે છે.

– ભાવના, એશાને પેટમાં દુખતું હોય કે માથું દુખતું હોય, રિનીને મારવાથી શું થવાનું છે? તું આ વાતને બહુ હળવાશથી લે છે. તું એશાને ઓળખતી નથી. એ છોકરી મોટી થઈને બહુ બગડી ગઈ છે. તું એશાને સમજાવજે. તમે રોજ તો મળો છો. તેને નહીં તો તેનાં મા-બાપને વાત કર. એશા નાની હતી ત્યારે આપણે તેને કેવી રીતે રાખી છે. યાદ છે ને?

– એશાનું હમણાં એવું જ છે. બહુ ચિડિયાણ થઈ ગઈ છે. વાતવાતમાં ગુસ્સો. એનાં મમ્મી કહે છે કે એશા રિસાઈ જાય છે ત્યારે સૂઈ જ રહે છે. વાંચવા-લખવાનુંયે બંધ. ગઈ પરીક્ષાનું પરિણામ બહુ સારું આવ્યું નથી. જમવામાંય એવું. ખાધા જ કરે, જાણે મહિનાઓથી ભૂખી ન હોય. વળી પાછી મને આવીને પૂછે : આન્ટી, હું બહુ જાડી દેખાઉં છું? ડાયેટિંગ કરવું છે. ભાવના હસી.

– પાગલ થઈ ગઈ છે એ છોકરી. મોટી થઈને આમ બગડી જશે એમ ન’તું ધાર્યું. મને તો જાણે ઓળખતી જ ન હોય એમ વર્તે છે. અને પાછી તું એની વકીલાત કરે છે.

– તમે આટલા બધા કેમ અકળાવ છો? કંઈ બગડી નથી ગઈ એ છોકરી.

– પણ આવું તે કંઈ હોય, ભાવના? ક્યારેક ડાહી તો ક્યારેક ગાંડા જેવું વર્તન કરે... નાની હતી ત્યારે...

– હવે તે મોટી થઈ ગઈ છે. હમણાંથી એનો મૂડ એવો જ રહે છે. હવે તો એના માટે કશી ચીજ-વસ્તુ લાવવાની હોય તો એની પસંદગીની જ. એનેય હવે પોતાની પસંદ-નાપસંદની સમજ પડે છે.

વિકાસે બારી બહાર નજર કરી. છોડ હવામાં થોડું ડોલતો, થોડી વાર સ્થિર થતો.

– એ જે હોય તે. તું સમજાવજે એશાને, નહીંતર હું –

– તમે કંઈ ન કહેતા. હું તેને મારી રીતે સમજાવીશ.

*

છોડની ટોચ પર લાલ ફૂલ ડોલી રહ્યું છે. દશ્ય બહુ આકર્ષક છે. ભાવના બહુ ખુશ છે.

– આખરે ફૂલ બેઠું ખરું. ભાવના.

– મને તો ખબર જ હતી કે ફૂલ બેસશે જ.

*

– ત્યો, તમે આજે ઘઉં દળાવી આવો. વિકાસને એ કામ ગમ્યું.

– કેવી રીતે જશો?

– ચાલતાં જ જાઉં, નજીકમાં તો જવાનું છે.

– રિનીને લેતા જાઓ.

દળાવીને પાછા વળ્યા. રિની વિકાસને આજુબાજુમાં હાથ લંબાવીને બધું બતાવી રહી, અચાનક –

– પપ્પા, એશાદીદી...

– ક્યાં?

રિનીએ આંગળીથી ચીંધેલી દિશામાં વિકાસે જોયું, ડાબી તરફના ખાંચામાં, નવી ચણાઈ રહેલી દીવાલની ઓથે એશા...

– ચાલ, રિની.

રિની કંઈક કહી રહી છે, પણ વિકાસની નજર તો પેલી દીવાલે જ રહી ગઈ છે. એશાની સરખી ઉંમરનો એ છોકરો. ઘરે આવવા માટે તો આ જ એક સીધો રસ્તો, છતાંય એશા એ તરફ – એ ખાંચામાં – જુદા રસ્તે? મોટા થઈ જવાથી ઘણી રીતે બદલાઈ જવાય. આ રીતે બદલાઈ જવાનાં કારણ?

*

ભાવના પેલા ખીલી- વિકસીને, અઠવાડિયાથી સુકાયેલા પુષ્પને હળવેથી ડાળી પરથી ઉતારી રહી છે.

– આ સુકાયેલા પુષ્પની આટલી બધી કાળજી કેમ લે છે, ભાવના?

– તમને ખબર ન પડે. આમાં બીજ હોય. ફરીથી એની ઋતુ આવે ત્યારે કામ લાગે.

એશા આવીને ભાવના પાસે ઊભી. ભાવનાએ કૂંડામાં પાણી રેડ્યું. કૂંડાના પાણીમાં એશાના સ્કર્ટનો લાલ રંગ પ્રતિબિંબિત થયો. કૂંડાનું પાણી લાલ લાલ... ભાવનાએ થોડી વાર પહેલાં કહ્યું હતું કે આજે એશા સ્વિમિંગમાં જઈ શકે એમ નથી. ભાવના કહે છે કે બીજને સંભાળી રાખવાનાં. પુષ્પમાંથી ફરી પુષ્પનું ચક્ર... ભાવના વળી કહે છે તમને કશી ખબર પડે નહીં!

વિકાસ હસી પડ્યો બહુ વહાલથી એશા સામે જોયું. એશાનો ચહેરો – ખીલથી ભરેલો.

(ગુજરાતી નવલિકા ચયન, ૨૦૦૭)

૧

એક ઝાડ જેમ હવે હું જઈ રહ્યો છું આકાશ તરફ

એક જૂના જાજરમાન ઝાડ જેવો હું હવે આ એંશીમે વરસે
આસ્તે આસ્તે જઈ રહ્યો છું આકાશ તરફ.

આ છેક ઉપરની, આકાશમાં ટટાર ઊંચકાયેલી જે ડાળ, એ
ડાળની છેક ઉપરની જે ડાળખી, એ ડાળખીની છે ઉપર
આ અબીહાલ ફૂટેલી અને ફૂટતાંવેંત 'ઓ પેલો સૂરજ'
એમ મોટેથી બોલી, પગના પહોંચા ઉપર અધ્ધર થઈ,
તડકા તરફ મલકાતો મરોડ લેતી જે કૂંપળ,
એ કૂંપળના ઉપર તરફના સ્હેજ કરકરા ભાગની
આકાશમાં ખુલ્લંખુલ્લા તગતગતી જે ઊજળી લીલાશ,
એ લીલાશ;

અને મારી પેલી ઊંડી પહોળી ભોંયના સૂકાભીના અંધારામાં પેઠેલી
મસમોટી જે મૂળજાળ, એ મૂળજાળનાં સહુથી ઊંડે સુધી જઈ પહોંચેલાં જે
તંતુમૂળ, એ તંતુમૂળના સહુથી આગળ પહોંચી,
'ઓ પણે પાણી છે' એવું આછેરું બોલી,
આડે આવતા પથરાને અંધારામાં લંબાવેલા ટેરવે ઓળખી, હળવેકથી હટાવી,
ઊંડે ઊંડે આગળ ને આગળ જતા જે ઝીણા તાંતણા,
એ તાંતણાની પેલી માંડ કળાતી કથ્થાઈ પડતી જે રતાશ
એ રતાશ

– આમ જુઓ તો આ લીલાશ પેલી રતાશ સાથેના બધા સંબંધ તોડી ચૂકી છે.
 જૂના પુરાણા થડ માફક હવે ખૂબ ખરબચડું બન્યું છે મારું આ ધડ.
 આ કૂંપળ અને એ તંતુમૂળ એકમેકથી એકદમ આઘાં જઈ ચૂક્યાં છે,
 એની જાણ પણ થઈ ચૂકી છે મને કેટલાક સમયથી.
 ઊંચા થડની ઉપર તરફની આડી જતી અડીખમ ડાળીઓ
 છે તો જેમની તેમ, પંખીઓ માટે એક સલામત જગ્યા.
 પણ હવે એની ઉપર રસબસતા મધપૂડા,
 ક્યાંક આઘેનાં પુષ્પવનોના પરાગરસભર્યા, ગુંજારવભર્યા, જામતા નથી કે
 જાડો ચિક્કટ ગુંદ ઝટ ઝમી આવતો નથી થડિયામાંથી.
 તૂટ્યા છે ઘણા સંબંધો.
 તોતિંગ જૂનું ઝાડ છું, જબરું, જાણ છે મને.

– તો પણ
 એ મૂળતંતુ અને આ કૂંપળ એકમેકથી એકદમ આઘાં
 એ બે સાવ અડોઅડ છે હવે એવું કેમ લાગે છે મને?
 ઝંઝાવાત કળાય છે હવામાં, આઘેઆઘેથી, વૃક્ષ છું એટલે મને?
 કે પછી, મારા આ એંશી વરસના ભેદી ને જાણતલ શરીરની અંદર
 એવા એવા રસ્તા હશે, જાહેર, અંગત, છૂપા,
 ભોંયરે ભોંયરે થતાક, જે રસ્તે એ બે

આ કરકરી કોમળ કૂંપળ અને પેલું કરકરું કોમળ તંતુમૂળ
 ધારે ત્યારે એકમેકથી એકદમ આઘાં જઈ શકે છે
 તેમ જ ચાહે ત્યારે સાવ સમીપે સરકી આવી શકે છે અરસપરસ?
 મને પૂછ્યાગાછ્યા વગર જ સાવ?

એ વિચારે એક ઊંડા સુખથી મને સ્હેજ હસવું આવતું હોય એમ
લીલા લીલા પોપટોની નાની ટોળી,
એક કિલકારી સાથે ચાંચમાં થોડાક ટેટા ઝાલી મારી ઘટામાંથી
અચાનક આકાશમાં ઊડી જાય છે.

– સમા, વડોદરા, ૨૦૨૧

૨

હું ન રહું તો મર ન રહું

હું ન રહું તો મર ન રહું

પણ ઓ સુંદર જગત, તું જીવતું રહેજે.

દેખાતાં રહેજો સદાય ને જોતાં રહેજો એકમેકને

કોટાનકોટી રાતાપીળા રૂપેરી ઝળહળતા તારાઓ

અને કોટાનકોટી લીલાં પીળાં રતાશ પડતાં મહેકતાં તણખલાંઓ

અને વચ્ચે બેઠેલી કાળી ઘૂંટેલી ભેંશને બરડે બેસી

જૂ-જંતુ વીણી ખાતાં સફેદ જળપંખીઓ.

ખબર છે મને કે જંતુઓ મરી જાય છે, એમાં

જાડીપાડી જિંદગી નામની ઘેઘૂર કાળી બાઈના ખોળામાં રમતું

શામળું ભંભોટિયું છોકરું છે મોત.

મા વિના બચ્યું ક્યાં?

વળી પાણી ભરેલાં વરસાદી તળાવડાં વચ્ચેના રસ્તે ચાલતી

લાલ રંગની બેસ્ટની ઓ નાનકડી બસ,

ડીઝલની તને ક્યારે પણ ખોટ ન પડજો.
 ને કદાચ છેને પડી જ, તાલિબાનો અને નાટોની ગરબડોને કારણે કદાચ...
 તો કેમિકલ ઇજનેરોનાં મનમાં કંઈ એવું થજો
 કે લાલ રંગની બેસ્ટની બસો પૂનમની રાતે ચાંદનીથી ચાલે,
 અષાઢના પહેલા દિવસથી ચોખ્ખા પાણીથી
 અને વૈશાખમાં પીળો તડકો પી પીને તગડી થાય, વેગીલી,
 એવું કશુંક થજો.

જે થાય તે થજો, પણ થજો.

ઓ સુંદર જગત,
 મારાં પોતરાં દોહિત્રાંનાં પોતરાં દોહિત્રાંને એમની રીતે ગમે
 એવું વિકસતું રહેજે તું.
 આ હું ન રહું તો મર ન રહું.

હું કેટલું બધું જીવ્યો, પીધી શેટ્ટીની શાહીચૂસ કાગળવાળી ઘટ્ટ લસ્સી
 નાનાચોક પાસે, ફોર્ટમાં વિકલની ભેળ, ગિરગામ ચોપાટીએ જઈ પાન ખાધાં,
 ભારતીય વિદ્યાભવનનાં પણ, લાલા લજપતનગર કે દિલ્લીવાલે પકૌડે ખાયેં
 ઓર ભટૂરે બેન્ગાલી માર્કેટ કે,
 ચિકન – રે'ર બીફ – બિયર બ્લૂમિન્ગટનમાં, લા પારિમાં લે પાં-ની લાકડી,
 કેલિફોર્નિયન રેસ્ટરાંમાં ઇથિયોપિયન થાળ
 કુટુંબ સાથે ચોતરફ બેસીને ખાધો જેમ
 આદિલને ઘેર ઢાલગરવાડમાં સહુ સાથે ફૂંડાળે વળીને,
 સ્વચ્છ સ્વચ્છ હવા પીધી દોસ્તો સાથે ડેલહાઉઝીમાં...
 મારા ન હોવાનો કોઈ ભે નથી રહ્યો હવે.

મારા ન હોવાની ફિકર જ નથી હવે, કેમ કે નારીએ
 જાળવી લીધાં છે મારાં જનીન, જનીન પોતાનામાં કરી એકાકાર.
 સમજણની પેલે પારના એક અદમ્ય સહિયારા આવેગથી.
 જોકે અમને તો જ્ઞાન નહોતું જેનેટિક્સનું.
 જનીનમાં ભણ્યું જનીન અને જન્મ લઈ લીધો અમે ક્યારનો,
 હવે, અમારાથી જુદો, અમારી પહોંચની બહાર.
 બુકાની બાંધેલા કાઠિયાવાડી બહારવાટિયાએ ગામ ભાંગ્યું હોય ને
 હારબંધ ઊભા રાખ્યા હોય એક પાછળ એક પંદર વીસને
 ને પોતાની બે જોટાળી તાકી, એમાંની એક ગોળી કેટલાઓની છાતી
 સોંસરવી જઈ શકે છે જોવા એક કરે બાર જેવો

એમ કોણ આ જનીનનો બાર કરે છે સોંસરવો
 વડવાઓ અને વંશજોને હારબંધ ખડા કરીને
 એવો સવાલ થાય છે ક્યારનો મને
 અડધો સમજાતો અડધો ન સમજાતો.

કદાચ એથી જ આજે અંદરથી થાય છે કે
 હું ન રહું તો મર ન રહું હવે
 પણ જીવતું રહેજે તું તો હંમેશાં

લાલ રંગની,
 પૂનમની રાતે ચાંદનીથી ચાલતી
 અષાઠ આખો ચોખ્ખાં પાણીથી
 વૈશાખનો તડકો પી પી તગડી થતી

બેસ્ટની બસના છેલ્લા સ્ટોપથી પાંચ ડગલાં આગળ જઈએ
 ત્યાં જેનું ઘર હોય એવી મારી પોતરીના પોતરાની પોતરીના પોતરાના ઘરની
 પડખે રહેતા એક મળતાવડા અને ભલા પડોશીના કુટુંબને આંગણે કશુંક
 વાગોળતી બેઠી હોય એવી ઘૂંટેલા કાળા રંગની કોક ભેંસ બનીને –
 તું વાગોળતું રહેજે, દૂધ બનાવતું રહેજે, ઓ સુંદર જગત.

– સમા, વડોદરા, ૨૦૨૧
 (એતદ્ ડિસે.૨૧)

નિબંધ

ઉપવાસ!

– રાઘવજી માધડ

વરસાદ વરસવાથી સારું થતું હતું કે ખરાબ...એ અમે નક્કી કરી શકતા નહોતા. ક્યારેક વધારે વરસાદના લીધે, ભૂખ વેઠવાનું આવતું હતું. પણ મળ્યું તેની મઝામાં અમે તરત મન મનાવી લેતા હતા. અને વરસાદ સિવાયના આડા દિવસોમાં ધરાઈને ધાન ખાવા મળતું જ એવું પણ ક્યાં હતું! વળી કપડાં પલખ્યાં પછી બીજાં પહેર્યાં જેવાં કપડાં હોય નહીં તે તૂટેલાં-ફાટેલાં...જે ગાભા, ચીંથરા જે હાથવગું થાય તેનાથી પંડ્ય ઢાંકી દેવાનું, તેમાં બાપનું બરછટ પહેરણ મળી જાય તો માથાથી પગ લગી સળંગ પહેરાય. તેમાં ચઢી રજા રાખે તો પણ ચાલે!

ખાસ યાદ નથી પણ કોઈ પાસેથી સાંભળેલું, ભૂખ્યા રહેવાને ઉપવાસ કહેવાય અને ઉપવાસથી પુણ્ય મળે, ધરમ થાય...વાહ, વગર દીધે કે કીધે ભૂખ્યા રહેવાનું ને વળી નફામાં પુણ્ય મળે!

પણ ખરું પૂછો તો ભૂખ સિવાયની કોઈ સમજણ કોઠે પડી નહોતી. અભાવ જેવું કાંઈ ઊગ્યું જ નહોતું. તેથી એ બધું પળવારમાં વીસરી જઈ અને મોસમના પહેલા વરસાદની સાથે ગાંડા ઘેલા થઈ જતા હતા.

ઓત્તર-દખ્ખણમાં આભ ઘટાટોપ ઘેરાયું હોય, કાળાં ડીબાંગ વાદળ ચઢ્યાં હોય, ધોળી પૂણી જેવી રીંછડિયુંએ કોઈ અળવીતરાં છોકરાં જેમ આભમાં આમથી તેમ દોડાદોડી કરી મૂકી હોય...ને તેમાં મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી હોય એવા વીજળીના ચમકારા પછીની મેઘગર્જના, ગામ-સીમને ગજવી મૂકે!

–અમે તો ડરના માર્યા કાનમાં આંગળીઓ ખોચી, આંખો મીંચી જતા હતા.

આ વેળા તો વીજળી માથે પડવાના ડરના લીધે ભાગીને ઘરમાં પુરાઈ જવાનું મન થાય પણ અન્ય દોસ્તારોની ઓથ હોય એટલે ડર નામના ઘરમાં દીવાસળી ચંપાઈ જાય. અમે રાજા થઈ જઈએ.

કોઈ કહે, ‘આંચથી આભ જોવાની કાંચ મજા નો આવે!’

‘કાં’ક જાડવે સડવું જોહે!’ આવું વગર કહે, અમે સૌ કાર્યના પાધર માં!

હા, કોઈ હા-ના પાડે તો સાવ હાથવગું બહાનું હોય – પંડ્યે નીકળેલી અળઈ બાળવા જાવાનું છે!

– ઉનાળામાં ઘામ, ગરમીના લીધે શરીરે અળઈ નીકળે. પહેરણ ઊંચું કરી, વાંસો ધરી વરસતા વરસાદ નીચે ઊભા રહેવાનું... ત્યારે આ એક વણલખ્યો નિયમ હતો.

પાદર જવા માટે બીજા દોસ્તારોને પણ બોલાવી લીધા હોય. આવા કામમાં સાથ કરતા સમૂહ વધારે ગમતો. પછી લાવ-લશ્કર જેવી વાંદરતોળી ઊપડે, પાદર તરફ...

ગામના પાદરમાં પીપર, લીમડો ને આંબલીનાં ઘટાદાર વૃક્ષો હતાં. વળી અહીં ગામની ખળાવાડ હતી. દિવાળીના દિવસોમાં ખેડૂતો, પોત-પોતાનો પાક ખેતરમાંથી લઈ અહીં ભેગો કરે. પછી નિરાંતે ઉપજાવે, દાણા ચોખ્ખા ને નોખા કરે. તેમાં વળી કોઈ હલર હંકાવે અથવા તો બળદ ચલાવીને પીલે.

પણ પાદર હોય ચોખ્ખુંચણાક. ઉઘાડા પાગમાં કાંટા તો શું, કાંકરી પણ વાગે નહીં. ઓળાકામઠું કે મોય-દાંડિયા રમવાનું હોયતો પહેલી પસંદગી આ સ્થળ, પાદરની. વળી અહીં મોટી નિરાંત, કોઈ રોકે કે ટોકે નહીં!

પીપરનું થડ લીસું હોય એટલે ઉપર ચઢવું ફાવે. પણ પીપર છોડવી પાલવે નહીં. પછીના ક્રમે આવે લીમડો...ને જો કૂણો કૂણો કોલ ખાવાનો કે કાતરા પાડવાનું હોય તો પછી આંબલી!

‘એલા આપડે, વાદળાં ને વરસાદ જોવા હારું આવ્યાં છંઈ હો!’

કોઈ આવું કહે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હોય પીપર પર જ ચઢવાનો. જુદા જુદા ઝાડ પર ચઢી વેરવિખેર થવાનું નથી. બધા સાથે હોઈ તો કોઈ જાતનો ડર ન લાગે...અને મઝા પણ આવે એવું મનમાં હોય.

ઝાડ પર ચઢ્યા પછી ટગલી ડાળે ભાગ્યે કોઈ પહોંચે. પણ જ્યાં, જે ડાળ પર હોઈએ ત્યાંથી પાંદડાં આઘાંપાછાં કરી વિસ્મયતાથી આભ અને સાથે સીમને પણ નવલી નજરે નિહાળવાની. ત્યારે એવો ભાવ મનમાં જાગ્યો હોય કે, આ આભ જોવાનો લહાવો માત્ર અમે જ લૂંટી રહ્યા છીએ!

પહેલો વરસાદ વાવંતોળ સાથે આવે. વંતોળના લીધે સૌથી પહેલાં ખુલ્લા ખેતરની વાડમાં ખોડેલા ખાણિયા વંતોળ સાથે બાથમબાથી કરે. પણ તેનું જોર ને તકલાદીપણું વિફરેલા વંતોળ સામે ઝાઝું ટકે નહીં. પર દેશી બાવળના ખણિયા આખ્ખેઆખા ઉખેડાય ને ઊપડે વંતોળ સાથે...ત્યારે એવું લાગે કે, કોઈની રેઢી વાડીમાંથી ચીભડાં ચોરતાં જોઈ ગયેલો ખેડૂત જાણે પાછળ પડ્યો હોય!

અને વરસાદની બોથરાટી બોલતી હોય તેમાં લીલાં, ઘટાદાર વૃક્ષોની ડાળીઓ જે રીતે લળી ઘા લઈ લેતી હોય એવું, જાણે અમે પકડાયા પછી ખેડૂતનો માર ખમવા ખભા ઊંચા કરી તેની આડસમાં મોં-માથું સમેટી લીધું હોય!

ઘોધમાર વરસાદના લીધે, વરસ દહાડાથી વલૂરતી ને ધલવલતી આખી સીમ રસકાબોળ થઈ ગઈ હોય. ખેતર છલોછલ થયા પછી પડખેના પાળા તોડી પાણી આડેઘડ ધસમસવા લાગે.

અમે પણ ડાળી પરથી પડી ન જઈએ તેની કાળજી સાથે વરસાદ ઝીલવા ખોબો ધરીએ...ખોબામાં ખાસ કાંઈ આવે નહીં. પણ મોં પર ઊતરેલાં વરસાદી બુંદના રેગાડા રીતસરના હોઠ વાટે મોંમાં લઈએ...મીઠું પાણી પીધાનો ઓડકાર તો ન આવે...પણ ખારાશ અને ખટાશથી મોં બગડી જાય. તરત જ થૂ...થૂ...કરી થૂંકી નાખીએ.

–થાય કે ખારાપાટ જેમ વરસાદમાં પણ ખારાશ આવી ગઈ કે શું? પણ પછી ખ્યાલ આવે, મોં-માથા પર નો પરસેવો ને મબલખ મેલ ભળ્યો હોય એટલે...

અમારા ગામતળમાં કડવું ને તૂરું પાણી. જે ઢોર પણ ન પીવે. પીવા માટેનું પાણી છેક શેત્રુંજી નદીએથી વીરડા ઉલેચીને લાવવું પડે. તેમાં પણ બે-ચાર માસ પછી ખારાશ ઉભરાવા લાગે, કારણ કે નદીના સામા

કાંઠેથી ખારોપાટ શરૂ થાય! ત્યાં જમીન પણ ખારી ને પાણી પણ...હા, બાજરાના ટાઢા રોટલા સાથે ખારાપાણીની છાશ પીવાની મઝા આવતી. અને એ પણ વરસાદમાં પલળ્યા પછી!

અમારે વરસાદમાં પલળવાનું જ હોય...આવું પાક્કું, કોઈ કોરો રહે તે અમારે મન કાયર કહેવાય.

ગામમાં જ નહીં લગભગ આખા પરગણામાં પીવાના પાણીની અછત રહે. જેથી કોઈ એવા પ્રસંગે કે વાર-તહેવારે જેવુંતેવું ન્હાવા મળે. જેનો અમને હરખધોખો ન હોય. પણ પહેલા વરસાદે માત્ર પળવવાનું નહીં પણ અંધાઘોળ ન્હાવાનું હોય. જાણે વરસ આખાનું સાગમટે ન્હાવાનું સાટું વાળી લેતા હોઈએ!

પહેલા વરસાદનો છાંટો વધારે ટાઢો હોય અને તેમાં પવન ભળે એટલે ટાઢનો અનુભવ થાય. ટાઢમાં થરેરા આવે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે પણ જો ઉઘાડ ન નીકળે તો ભીના કપડે ઘરે જાવાનું થાય. મા-બાપ અથવા મોટીબહેન મારશે, ઘઘલાવશે...એનો ડર તો ઉંદરની માફક ફૂંકી-ફૂંકી મનને કરકોલવા લાગ્યો હોય. પણ પાછું માર ખાધા વગર મઝા ન આવે...એવુંય ખરું!

-ને મા-બાપ અમારા સિવાય ગરીબાઈનો રોષ ઉતારે પણ ક્યાં!?

ઘરમાં, બદલવા માટે કપડાની બીજી જોડ મળવી મુશ્કેલ. મોટાભાગનાં ઊતરેલાં કપડાંનો કસ કાઢી લીધો હોય...ને સારો ભાગ, બીજા કપડા માટે થીગડામાં વપરાઈ ગયો હોય!

વરસાદ અટકવાના એંધાણ ન હોય અથવા વિરમી ગયો હોય તો અમે ઝાડ નીચે ઊતરીએ. મોસમનું સૌથી મોટું કામ પાર પાડ્યું હોય એવા ભાવ સાથે અમે ધીમે ધીમે ઘર તરફ પ્રયાણ કરીએ. પેટમાં ગલુડિયાં બોલતાં હોય. ઘરમાં રોટલાના ટાઢા ટુકડા માટે ખાંખાખોળા કરી શકાય. પણ ક્યારેક તો ટંક જ વળોટી જવાનો વારો આવતો હોય ત્યાં આવા આડા ટાણે ખાવા જોગું, કટકબટક કરવાનું ક્યાંથી મળે!?

-વરસાદ ન હોય તો સીમમાંથી ધરાઈ, બાણોબાણ થઈને અમે ઘરે આવીએ. પીપરની પેપડી કે કૂણાં પાન, ખરખોડી, લીંબોળી, આંબલીના કાતરા કે કોળ...સીઝન પ્રમાણે કાંઈક ને કાંઈક આલોપાલો મળી રહે. તેમાં બાવળના પરડિયા તો બારેમાસ હોય. હા, પરડિયા ખાવાથી રાતે વાછૂટ વધારે થાતી. ઢમકા સાથે અડખેપડખે ગંધ પ્રસરે... ને ના હોવા છતાં અમારાથી પરડિયા ખાધાનું પકડાય જતું હતું.

ઘરના ફળિયામાં પગ મૂકતાં ખબર પડે, વરસાદના લીધે અહીં કેવી અફડાતફડી મચી ગઈ છે!

વંડી પરનું છજું ઊડી ગયું હોય. બકરી માટેની છાપરીમાં વાછંટ આવવાથી બકરીને ઓસરીમાં લઈ થાંભલીએ બાંધી દીધી હોય. તેથી ઓસરીમાં બકરીની લીંડીઓ છૂટક છૂટક વેરાઈ ગયેલી દેખાય. વળી ભીની થયેલી ગાર-ગોરમટીવાળી ઓસરીમાં સાવરણો પણ ફેરવી ન શકાય. અને પગ મૂકો તો, લીંડીઓ પગમાં આવે...ક્યારેક પગ મૂકવામાં કાળજી ન રાખવામાં આવી હોય તો લપસી પણ જવાય!

બાપા સીમમાંથી આવ્યા હોય અથવા ન પણ આવ્યા હોય. મા ઘરે હોય. તેને એકલીને વરસાદની ઝીંક ઝીલવી ભારે પડે. તેથી ખીજમાં વછડકું ભરે પણ ખરી: 'તું તારે મન ફાવે ત્યાં રખડ્યા કર્ય, રખડુ!'

પણ મા હોય કે મોટી બહેન...કોઈનું આવું કહેવું ગણકાર્યા વગર, ઘરનું જે કામ હાથમાં આવે તેમાં મૂંગા મોંએ વળગી જવાનું. રોષ ખાળવાનો કે ટાળવાનો આ રામબાણ ઈલાજ અમારા પાસે હતો.

ઉનાળો ઊતરવા આવે ત્યારે બાપા જાતે જ ઘરનાં નળિયાં ચાળી ને સરખાં ગોઠવી દે. પણ વરસાદ સાથે પવન હોય તો દેશી નળિયાં આઘાંપાછાં થયા વગર રહે નહીં. વળી ક્યારેક તો આભ ફાટ્યું હોય કે બારે ય મેહ ખાંગા થયા હોય તો વરસાદનું પાણી નળિયામાંથી છલકાઈ ને અંદર, ઘરમાં ધાર જેમ એકધારું ટપકવા

લાગે. આવા વખતે અભરાઈ ઉપરથી વાસણ ઉતારી જ્યાં ચૂવા પડતા હોય ત્યાં મૂકવાના. આ કામ મઝાનું લાગે. પણ પહેલા વરસાદે તો લગભગ ચૂકી જવાતું હતું. પણ પછીના વરસાદે દિવસે તો ખરું, ક્યારેક રાતે પણ ચૂવા નીચે વાસણ મૂકવાનો લઠાવો મળતો! ન મૂકો તો ગોદડાં ને પથારી પલળે. પછી આખી રાત ઊંઘવાનું બગડે.

મોસમનો પહેલો વરસાદ તો લગભગ મનભરીને વરસે. સીમ-ખેતર સાથે લોકોનાં મન પણ ભીંજવી દે. લગાતાર પાંચ-સાત દિવસ વરસે ત્યારે ગામડાનું જનજીવન લગભગ સ્થગિત થઈ જાય. સૌ ઘરમાં પુરાઈ રહે. નવરાશના સમયમાં ક્યાંક ભજન-ભાવ સાથે રામાયણ મહાભારતનું વાંચન થાય. તો કોઈ વળી ચોપાટ પણ માંડે. તેમાં અમારે છોકરાઓને તો ભારે કંટાળો આવે. કોઈ દોસ્તારના ઘરે જઈએ તો ગારા વાળા, ભીની માટીમાં ખરડાયેલા પગ જોઈ ઓસરી ન ચઢવા દે. ત્યારે ગુસ્સા સાથે મોંએ આવી જાય-અમે ઊંચા પગ લઈને ચાલીએ!

વરસાદ અને વીજળી-લાઈટને જાણે બાપ માર્યાં વેર હોય એમ વરસાદના વાવડ કે વાછંટ આવે એટલે તરત જ ગુલી મારી જાય. અને વરસાદ જ્યાં સુધી રોકાય, ધામા નાખે ત્યાં સુધી રીસામણે ગયેલી વહુ જેમ લાઈટ પાછી આવે નહીં. આવવામાં ભારે મોણ ખાય. અને આવે તો ડીમ હોય!

-ત્યારે પંખા, એસી ઘરમાં નહોતાં. તેમજ બીજાં એવાં કોઈ જીવનજરૂરિયાતનાં ઉપકરણો લાઈટ આધારિત નહોતા. રાતનું વાળું પણ કેરોસીનનો દીવો પેટાવી, દીવાના ઉજાસે કરી લેવાની જન્મજાત આદત હતી. હા, કેરોસીન ઓછું બળે એટલે દીવો વહેલી તકે બૂઝાવી દેતા. બાકીનું અંધારું તો આંખોને સદી ગયું હતું.

પણ એકધારા વરસાદથી સૌથી મોટો સવાલ વાળુ કરવું શેનું, શું ખાવું...તેનો રહેતો હતો.

-ભૂખ ભોગવવાનો ભય, ભૂખ કરતાં પણ ભારે ભૂંડો લાગતો હતો.

લાઈટ ન હોવાના લીધે, ગામમાં લાઈટથી ચાલતી લોટ દળવાની ઘંટી બંધ રહે. લોટ માંડ એકાદ દિવસનો સિલકમાં હોય. તે ખલાસ થઈ ગયો હોય. વળી વરસાદના ટાઢોડામાં ભૂખ પણ વકરે, બહુ લાગે. લોટ થઈ રહ્યો હોય ઘઉં કે બાજરીના બાફેલા ટેંઠા ખાવાનો વારો આવે. તેમાં ત્રણેય ટંક ઓગળીને એક થઈ ગયા હોય. ગમે ત્યારે હાથે હાંડલું ઉઘાડી ખાય શકાય. હા, ટેંઠા ખાવા સામે કોઈ પ્રશ્ન ન હોય. પણ ટેંઠાના લીધે ક્યારેક પેટ બગડે... ને પછી ચાલુ વરસાદે ઘર-બહાર વાડા-પછવાડામાં સંડાસ જવાનું થાય એ તો ન કહેવાય કે સહેવાય એવું હોય મારા ભાઈ!

પણ બીજી રીતે જોઈએ તો આ લાઈટ ઘરની આબરૂ સાચવી રાખવા સાથ આપતી હતી. લગાતાર વરસાદ વરસે એટલે મજૂરી બંધ થાય, રોકડ આવક અટકી જાય...રૂપિયા વગર રોજિંદુ કરિયાણું ખરીદી શકાય નહીં. પછી તો ઘરમાં જુવાર, બાજરી કે ઘઉં. જે અનાજ હોય તે, બાફીને ખાવાના દિ' આવે.

પણ તેમાં લાઈટ બહાનું બની જાય!

હા, તેમાં વળી બળતણ વરસાદમાં પલળી ગયાં હોય તો ચૂલો પણ સંપૂર્ણ આરામ ફરમાવે!

ત્યારે અમે, આખું ઘર સાથે મળી નહૂટકે વરસાદી ઉપવાસ કરતાં.

(૫૨૫, જાન્યુ.૨૨)

વાર્તા-અનુવાદ

પ્રિયતમા : લે. મોપાસાં

અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી, સુભદ્રા ગાંધી

‘આધુનિક ટૂંકી વાર્તાના પિતા’ ગણાયેલા ને ચેખવ જેટલા જ મહત્ત્વના વાર્તાકાર લેખાયેલા ફ્રેન્ચ સર્જક મોપાસાં(Guy de Maupassant, ૧૮૫૦-૧૮૯૩) એમની સઘન લેખનશૈલી માટે પણ જાણીતા છે. ૪૩ વર્ષના ટૂંકાં આયુમાં એમણે ૧૫ જેટલા સંગ્રહોમાં ૩૦૦ ઉપરાંત વાર્તાઓ, ૭-૮ નવલકથાઓ, ૩ પ્રવાસ-પુસ્તકો અને એક કાવ્યસંગ્રહ આપ્યાં છે.

ભોગીલાલ ગાંધી(૧૯૧૧-૨૦૦૧) અને સુભદ્રા ગાંધી(૧૯૧૮-૨૦૦૪) દંપતી સામાજિક કાર્યકર, રાજકીય-સાંસ્કૃતિક વિચારક, અનુવાદક અને સંપાદક તરીકે સહકર્મી રહ્યાં. એ ઉપરાંત ભોગીલાલ કવિ ઉપવાસી તરીકે, મિતાક્ષર (૧૯૭૦)માં અભ્યાસી વિવેચક તરીકે તો સુભદ્રાબહેન હેલન કેલર(૧૯૫૬) જેવા બાળ-કિશોર ચરિત્ર-પુસ્તકોનાં લેખક તરીકે આગવી મુદ્રા ધરાવે છે.

પાગલની જેમ મેં તેને ચાહી હતી. શું કામ માણસ ચાહતું હશે? શું કામ પ્રેમમાં પડતું હશે? દુનિયા આખીમાં કેવળ એકનું જ દર્શન કરવું, કેવળ એક જ તરંગથી મનને ભરી દેવું, એકમાત્ર આદતમાં હૈયું ડુબાવી દેવું, અને એક જ નામ હોઠે રટ્યા કરવું! ઝરાના ઊછળતા પાણીની જેમ આત્માના ઊંડાણમાંથી ફરી ફરી હોઠે આવતા એકના એક નામનું રટણ કર્યા કરવું—કેમ જાણે દેવની પ્રાર્થનાની જેમ અવરિત, અખંડ, સદા સર્વદા, સર્વ સ્થળે રટ્યા જ કરવું! કેવું અદ્ભુત! કેવું વિચિત્ર!

મારી પ્રેમકહાણી કહું—બધી પ્રેમકહાણીઓ સરખી જ હોય છે : એક જ હોય છે.

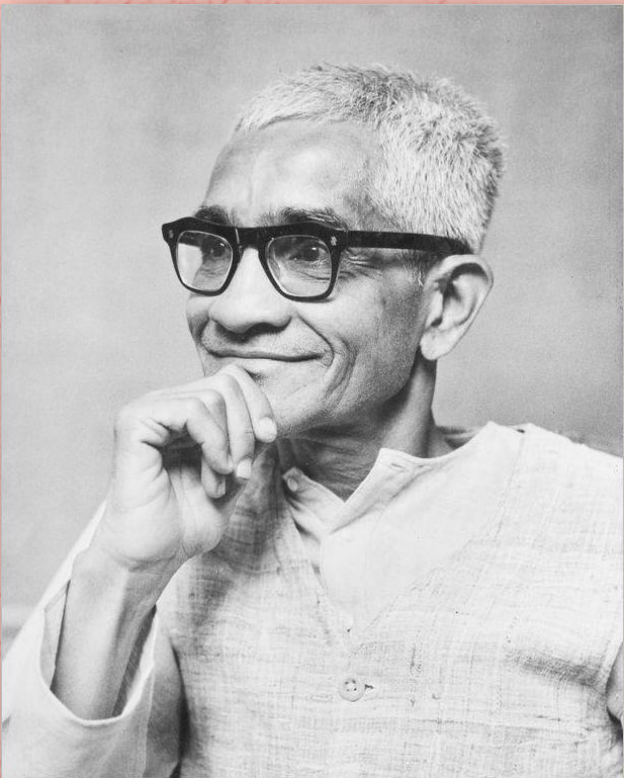
પ્રથમ મિલને જ હું ઝૂકી પડ્યો. એની મૃદુતા અને એનાં લાડ પર હું જીવી રહ્યો. એના હાથ, એનો શાણગાર, એનાં વેણ, એની એક એક નાની મોટી ચીજ ઉપર આફરીન બની, એમાં જ મશગુલ બની, દિવસ કે રાતની પરવા કર્યા વિના, આ ધરતી પર હું જીવી રહ્યો છું કે મરી રહ્યો છું એનીય ચિંતા કર્યા વિના, હું જીવી રહ્યો.

પણ એકાએક તે મૃત્યુ પામી. કોણ જાણે કેવી રીતે? શાથી? મને હજી કશી ખબર નથી. એટલું જ જાણું છું કે એક રાતે ભિંજાયેલી ઠૂંઠવાતી તે ઘેર આવી—વરસાદ મુશળધાર વરસતો હતો -બીજે દિવસે ખાંસીએ એને પકડી લીધી. અઠવાડિયામાં તો તે પથારીવશ બની ગઈ.

પછી શું બન્યું— મને વિગતે બરાબર યાદ નથી. પણ દાક્તરો ઉપર દાક્તરો આવી, કશુંક લખી ચાલતા થવા લાગ્યા. દવાઓ ઉપર દવાઓ આવવા લાગી અને એને પિવડાવવામાં આવી. મને એ બરાબર યાદ છે કે, એના હાથ ગરમ હતા, તેનું કપાળ ધખતું હતું, એની આંખો ચળકતી પણ ઉદાસ હતી. એને હું કંઈ પૂછતો ત્યારે તે જવાબ આપતી. પણ અમે શી વાતો કરી એ મને યાદ નથી. હું બધું ભૂલી ગયો છું.

તે મૃત્યુ પામી. મને બરાબર યાદ આવે છે એનો છેલ્લો નિર્બળ નિશ્વાસ. નર્સ કેવળ ‘આહ!’ બોલી અને હું બધું સમજી ગયો.

પણ એથી વધારે મને કશી ખબર ન હતી—કશી જ નહિ! એક પાદરીએ મને પૂછ્યું ‘તમારી દાસી કે?’ અને મને લાગ્યું કે એનું અપમાન થઈ રહ્યું

હતું. એ મૃત્યુ પામી હતી, એને વિષે એવું કહેવાનો કોઈને અધિકાર ન હતો. અને મેં એ પાદરીને ધકેલી કાઢ્યો. તરત જ બીજો આવ્યો. એ ખૂબ ભલો અને નમ્ર હતો, મૃતાત્મા વિષે એ બોલ્યો ત્યારે હું રડી પડ્યો.

દફનક્રિયા વિષે મને પૂછવામાં આવ્યું. મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ઠાઠડી સાથે એને બાંધવામાં આવી એ સિવાય મને કશું યાદ નથી.

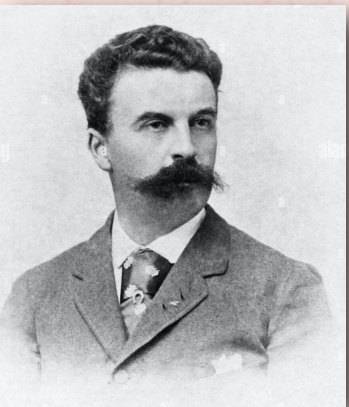
એને દાટી દેવામાં આવી. હું જેમતેમ કરી મિત્રોને મૂકી નાસી છૂટ્યો. સાચે જ હું નાઠો—દોડ્યો—સીધો ઘેર પહોંચ્યો, અને બીજે જ દિવસે મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો.

આટલે વરસે હું ઘેર પાછો આવ્યો છું—હજી ગઈકાલે જ આવ્યો. આવીને તરત જ મેં મારો—ના, અમારો—ખંડ જોયો; પથારી, ફર્નિચર, મૃત્યુ બાદ માનવીનું જે કંઈ પાછળ રહી શકે છે તે બધું જોયું અને વિષાદનો એવો તો ભયંકર વંટોળિયો મારા ઉપર ફરી વાળ્યો કે બારીએથી કૂદી નીચે પડવાનું મને મન થયું. એને પોતાની બાથમાં રાખી રક્ષણ આપ્યું હતું. જેની તડોમાં હજી એના શ્વાસોચ્છવાસના અને એની ત્વાચાના સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય કણો હજી સચવાઈ રહેલા હતા, એ દીવાલોની વચ્ચે હું ઘડીભર પણ ન રહી શક્યો. મેં હેટ ઉપાડી, અને જેવો હું બારણા ભણી ભાગવા જતો હતો, ત્યાં મારી નજર એક મોટા અરીસા ઉપર પડી. એ જ એ અરીસો હતો જેમાં તે બહાર જતાં પહેલાં પગથી માથા સુધીની બધી ટાપટીપ બરાબર છે કે નહિ તે જોઈ લેતી. બૂટથી માંડી હેટ સુધી પોતે ખૂબસૂરત દેખાય છે કે નહિ તેની ચોકસાઈ કરી લેતી.

હું એ અરીસા પાસે ક્ષણભર ઊભો રહી ગયો. હજાર હજાર વાર એણે એ અરીસામાં જોયું હતું—હજી એનું પ્રતિબિંબ એમાં સચવાઈ નહિ રહ્યું હોય? જેણે મારી જેમ આવેગભરી દૃષ્ટિએ એની સામે હજાર હજાર વાર જોયું હતું અને મારી જ જેમ જેણે તેને પોતાની બનાવી લીધી હતી, એવા અરીસા સામે જોતો હું ધ્રૂજતો ઊભો હતો—કેમ જાણે અરીસાને જ હું ચાહતો ન હોઉં! હું એને અડ્યો. એ ઠંડો હતો. આહ! ભયંકર સ્મૃતિ! વિષાદભર્યો અરીસો! બળ્યોઝળ્યો કમનસીબ અરીસો! માનવીને દુઃખની યાદ આપતો ભયંકર અરીસો! દિલની અંદર વસેલી, હૃદય સરસી ઘસાઈને પસાર થયેલી, અથવા પ્રેમમાં મસ્ત બની પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ ચૂકેલી. તમામે તમામ વાતોને ભૂલી જનાર માનવી સાચે જ સુખી છે; પણ હું? હું તો દુઃખી જ છું.

કશી ઇચ્છા વિના, કશું સમજ્યા વિના, સ્મશાનભૂમિ ભણી મારા પગ જઈ રહ્યા. સાદી નાનકડી કબર ઉપર એક સફેદ આરસનો કોસ હતો. એ એની જ કબર હતી. ઉપર માત્ર આટલા જ શબ્દો હતા:

"જેણે પ્રેમ કર્યો હતો, અને જે પ્રેમ પામી હતી એવી નારી અહીં સૂતી છે."

દટાયેલી એ ત્યાં સૂતી હતી! કેવું ભયંકર! માથું ધરતી પર ઢાળી ડૂસકું ભર્યું અને કલાકો સુધી એમ ને એમ ત્યાં હું ઊભો રહ્યો. અંધારું જામી રહ્યું હતું અને એક વિચિત્ર પાગલ ઇચ્છા—નિરાશ પ્રેમીની પાગલ ઇચ્છા—મને ઘેરી રહી હતી. આ એક આખરની રાત એની કબર ઉપર આંસુ વહાવી પૂરી કરવા દિલ ઝંખતું હતું. પણ કોઈ જોઈ જાય અને કાઠી મૂકે તો? શી રીતે કરવું? મેં એ મૃતાત્માઓની નગરીમાં આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા. ક્યાંય સુધી એમ ફર્યા જ કર્યું. જીવતાં માનવીઓની નગરી કરતાં એ કેટલી નાની હતી! એકંદરે જુઓ તો જીવતાં કરતાં

મરેલાંઓની સંખ્યા કેટલી બધી વધારે હોય છે! આપણને જોઈએ છે ઊંચી મહેલાતો, પહોળા માર્ગો અને એકસામટી ચાર પેઢી જીવી શકે—જીવનનો આનંદ માણી શકે—એટલી સગવડો !

જ્યારે આ મૃતદેહોની પેઢીઓની પેઢીઓ માટે—માનવતાની જે સીડી છેક ઊંચેથી આપણા સુધી ઊતરી આવી છે, એ તમામ પેઢીઓ માટે—ભાગ્યે જ કશાની જરૂર પડે છે, ભાગ્યે જ એક ચીજની પણ! માટી એમને પોતાનામાં પોઢાડી દે છે અને વિસ્મૃતિ એમને શમાવી દે છે. બસ ખલાસ!

એવામાં સ્મશાનને છેડે હું જઈ ચઢ્યો. સૌથી પુરાણો ભાગ એ હતો. વરસો પહેલાં સૂતેલાં સૌ માટીમાં મળી ચૂક્યાં છે. ઉપરના કોંસ પણ પડું પડું થવા આવ્યા છે. કદાચ બીજા નવા આગંતુકોને કાલે ત્યાં પોઢાડવામાં આવશે! ગુલાબ અને કેતકીનાં ઝૂંડથી આખી ભોંય ઢંકાઈ રહી છે—જાણે લોહીમાંસનું ખાતર ખાઈ ફાલેલો સુંદર છતાં ગમગીન બગીચો!

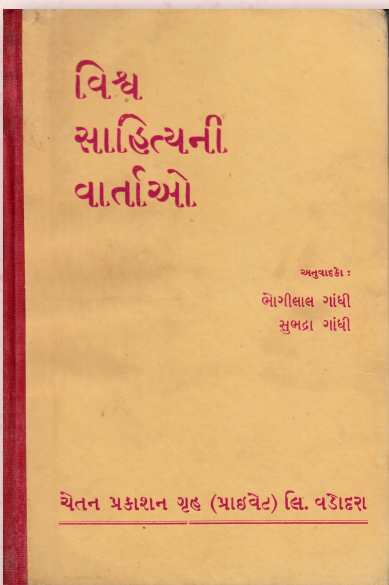
હું એકલો હતો—બિલકુલ જ એકલો. એટલે જ પેલા ગાઢા ઝૂંડની પાછળ જઈ ભરાયો, સંતાયો અને દરિયામાં વહાણ તૂટી જતાં જે હાથમાં આવે એ પાટિયાને માનવી વળગી રહે, એવી રીતે હું ડાળીઓને વળગી ઊભો રહ્યો.

પૂરેપૂરું અંધારું જામ્યું ને ન પકડાઈ જવાની સલામતી જણાઈ કે તરત બહાર નીકળ્યો અને મૃત માનવીઓથી ઊભરાતી ધરતી ઉપર હું ધીમાં અશ્રાવ્ય ડગ ભરી રહ્યો. ખૂબ લાંબો વખત ર ખડ્યો પણ એની કબર પાછી શોધી જ ન શક્યો, એક અંધની જેમ ફંફોસતો; પથ્થરોના કોંસ, લોઢાના સળિયા, ધાતુના અથવા ચીમળાઈ ગયેલાં ફૂલોના હાર-સૌને સ્પર્શ હું ભટકી રહ્યો. કબરે કબરે હાથ, પગ, ઘૂંટણો, છાતી-અરે, માથું સુદ્ધાં પછાડતો-અજાણતો બેબાકળાની જેમ હાથ લાંબા કરી હું ભટકી રહ્યો. કબરે કબર ઉપરના અક્ષરો મારી આંગળીઓ વાંચતી જતી હતી. પણ નિષ્ફળ! વૃથા! મિથ્યા! કેવી ભયંકર રાત્રી!

ચંદ્ર ન હતો. રાત્રી અંધારી હતી. કબરોની હાર વચ્ચે હું બી રહ્યો હતો! ચોપાસ કબરો, વચમાં સાંકડી પગથી! કબરો! કબરો! કબરો જ માત્ર! જ્યાં જુઓ ત્યાં, જ્યાં હાથ પછાડો ત્યાં, જ્યાં પગ પસારો ત્યાં, કેવળ કબરો જ કબરો! અને છતાં મારી પ્રિયાની જ એકમાત્ર કબર મને લાઘતી ન હતી.

થાકીને લોથપોથ થયો હતો. ઘૂંટણો દુખતા હતા. ગમે તે એક કબર ઉપર હું બેસી પડ્યો અને છાતીના ધબકારા ગણી રહ્યો. થોડી જ વારમાં કાંઈક અવાજ આવ્યો. શું હશે? કેવો વિચિત્ર અવાજ! મારા મગજની અંદર તો કશું નહિ ચાલી રહ્યું હોય ને? કે પછી અભેદ રાત્રીના પેટાળમાંથી એ અવાજ આવી રહ્યો હશે? અથવા માનવ-મુડદાંઓને પેટમાં ગોંધી રાખનાર રહસ્યમયી પૃથ્વીના અંતરતલમાંથી તો આવતો નહિ હોય? મેં ચોપાસ દષ્ટિ કરી. ભયથી હું જકડાઈ ગયો હતો, બીકથી ઠંડો પડી ગયો હતો. બૂમ મારવા તલસતો હતો પણ અવાજ નીકળતો ન હતો; મરવા તલસતો હતો પણ મરાતું ન હતું.

પણ ત્યાં તો, હું જે કબર ઉપર બેઠો હતો તેની ઉપરનો પથ્થર જ ખસી રહ્યો હતો—જાણે ઊંચકાઈ રહ્યો હતો, અને હું કૂદીને પાસેની કબર ઉપરનો પથ્થર ઉપડી રહ્યો હતો. એક નગ્ન

હાડપિંજર એની પીઠ વડે પથ્થરને ધકેલી રહ્યું હતું. અંધારી રાત છતાં હું બધું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો.

એના કોંસ ઉપર લખેલું હતું;

‘એકાવન વરસની ઉંમરે ઓલિવર અહીં સૂતો છે. કુટુંબને તે ચાહતો હતો. માયાળુ અને મોભાવાળો તે માણસ હતો. ભગવત્કૃપાએ સુખે મૃત્યુ પામ્યો છે.’

હાડપિંજર ઘડીભર તો એ લેખ વાંચી રહ્યું અને પછી તેણે એક ધારદાર નાનો પથરો રસ્તા પરથી ઉપાડ્યો અને પેલા અક્ષરો ભૂંસી નાખી, તેને સ્થાને પોતાના આંગળીના ટેરવા વડે લખ્યું:

"એકાવન વરસની ઉંમરે ઓલિવર અહીં સૂતો છે. પિતાની મિલકત લેવાના લોભે, તેણે તેમની સાથે કૂર વર્તન ચલાવી તેમનું મૃત્યુ વહેલું આણ્યું હતું; પત્નીને તેણે અત્યંત સતાવી હતી; બાળકો ઉપર જુલમ ઓછા ગુજાર્યા ન હતા; પાડોશીઓ અને બીજું જે કોઈ હાથમાં આવ્યું તેમને છેતરવામાં અને લૂંટવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું. બિલકુલ ખરાબ રીતે તે મૃત્યુ પામ્યો છે."

હાડપિંજર એના આ નવા લખાણ ભણી સ્થિર બની જોઈ જ રહ્યું હતું.

મેં પીઠ ફેરવી. જ્યાં જુઓ ત્યાંની કબરો ઊઘડી રહી હતી અને તમામ હાડપિંજરો બહાર કૂદી આવતાં હતાં—પેલાની જેમ આ બધાં પણ કબર ઉપરનો લેખ ભૂંસી નાખી સત્ય હકીકત લખી રહ્યાં હતાં અને મેં વાચ્યું તો એ તમામ દુષ્ટ, અપ્રામાણિક, કૂર, જૂઠા બદમાસ, દંભી, ઈર્ષાળુ હતા. તેમના પિતાઓ, પુત્ર, પત્નીઓ અને પાડોશીઓ-એ તમામ સાથેનું તેમનું વર્તન ભયંકર-નીચ હતું; શરમ ભરેલું હતું. આ મૃત માનવીઓ તેમના આખરી નિવાસ્થાને જતાં પહેલાં કેવળ સત્ય-ભયંકર સત્ય-લખી રહ્યાં હતાં. જે તેમણે આજ લગી છુપાવ્યું હતું, અથવા જેને વિષે સૌએ જીવતે જીવ અજાણ હોવાનો ડોળ કર્યો હતો.

મારી પ્રિયતમાએ શું લખ્યું હશે? જરૂર એણે કંઈક તો નવું લખ્યું હશે, અને એ વિચારે હું ઊઠ્યો. આ અધખૂલી કબરો કે પ્રેતો કે હાડપિંજરોની હવે મને ભીતી રહી ન હતી. મારી પ્રિયાની કબર હવે જલદી હાથ લાગવાની મને આશા હતી. અને સાચે જ તરત એ મારે હાથ પણ આવી ગઈ. મેં તરત જ તેને ઓળખી કાઢી-હજી તો એનું મોં ઢંકાયેલું હતું ને મેં એના ભણી નજરેય કરી ન હતી તે પહેલાં તો મેં તેને ઓળખી કાઢી. થોડી જ ક્ષણો પહેલાં જ્યાં લખેલું હતું—"જેણે પ્રેમ કર્યો હતો. અને જે પ્રેમ પામી હતી, એવી નારી અહીં સૂતી છે."

તેને બદલે મેં વાંચ્યું—

"પ્રિયતમને દગો દઈ, એક દિવસ વરસાદમાં ક્યાંક નીકળી પડી હોવાને કારણે, શરદીથી પટકાઈ મરણ પામેલી નારી અહીં સૂતી છે."

અને બીજી સવારે બેભાન અવસ્થામાં એ જ કબર ઉપર ઢળી પડેલો હું મારા મિત્રોને હાથ આવ્યો.

(વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ-માંથી)

કવિતા

મારા દેશમાં
– એ. કે. ડોડિયા

કેટલો અંધાર મારા દેશમાં?

સૂર્ય પણ લાચાર મારા દેશમાં.

કાંધ પર લઈને ફરે છે માણસો

ભવ્યતાનો ભાર મારા દેશમાં.

હાથમાં કોના મૂકું સૂરજમુખી?

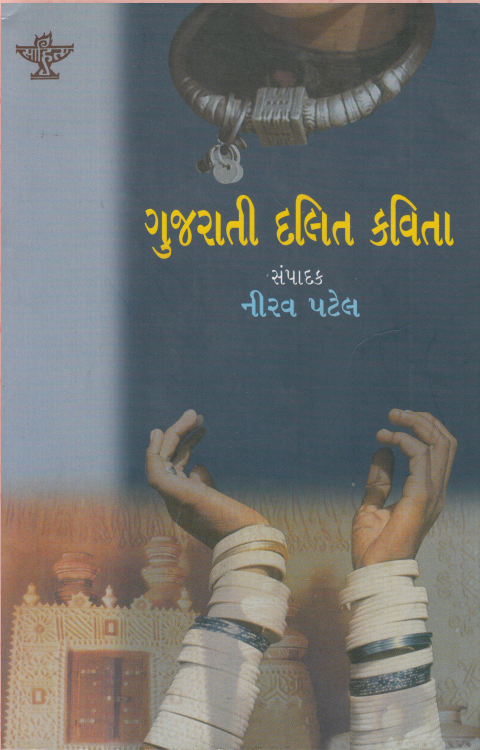
સૂર્ય અધ્યાહાર મારા દેશમાં

સુખ તેનું છીનવે છે અન્નકૂટ

ભૂખ મૂંગી નાર મારા દેશમાં

મેં જ ઢાંક્યા નગ્ન સૌના વેશને

હું જ વસ્તીબહાર મારા દેશમાં

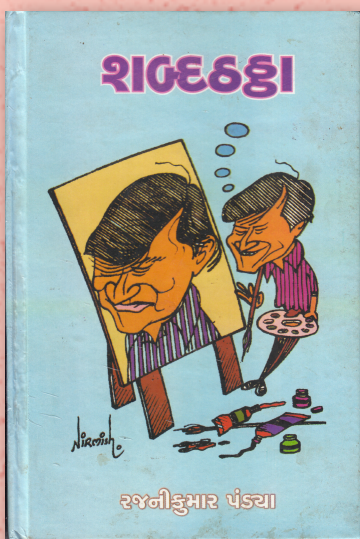
(ગુજરાતી દહિત કવિતા, ૨૦૧૦-માંથી)

મારા જેવી મહેમાનગતિ વ્હાઈટ હાઉસની બી નહીં. એ લોકોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની છાંટો બી અસર ના મળે.

‘શેઠ આવ્યા’ તો કે ‘નાખો વખારે’. બુશ હોય કે ક્લિન્ટન, મોનિકા સિવાય બીજું કોઈ જાય એટલે બધા એક કેટેગરીના. સોપારીનો વિવેક પણ નહીં કરે. તમે લખી લેજો. જ્યારે આપણે ત્યાં કલાપીવારી ગ્રામ્યમાતાએ શુગરકેનનો રસ રાજાને ઓફર કીધેલો તે ધાટી હજુ ચાલી આવે છે. આ ધાટીના એક મહત્ત્વના મણકાડપે હું આવું.

મારે ત્યાં આવવાનું તમને સૌને આમંત્રણ છે. મુંબઈથી એટ આ સ્ટોન્સ થ્રો ઉમરગામ છે. ત્યાં બિલકુલ અડીને આપણું ગામ છે. વસ્તી પાંખી છે. નામ સુખનગર છે, પણ આગળ ઉપર મારા નામ પરથી લીલાધરનગર પડી જાય તેવા પૂરા ચાન્સીસ છે. કારણ કે, લીલીછમ વનરાજી વચ્ચેના આ કસબાને આખું વર્લ્ડ મારા નામ લીલાધર જંબુરદાસ પરથી લીલાનગર તરીકે જ ઓળખે છે. એકમાત્ર રાષ્ટ્રપતિને જ ખબર પાડવી બાકી છે. એનાં ચકો ગતિમાન કર્યું છે. તમારે તમારી ડાયરીમાં મારાં બન્ને જાતનાં એંટ્રેસ લખી લેવાં. સુખરામનગરવાળું પેન્સિલથી લખજો. બહુ જલદી ભૂંસી નાખવાનો વારો આવશે.

અમારા કસબામાં ચીકુ હોબ્બેશ પાકે છે. કેરીઓ બી બારે માસ પાકે તેવી એક વાડી વિકસાવી છે. સુરતથી સીઝનમાં રોજ પોંકનું પારસલ હું મંગાવું છું. નરીમાન પોઈન્ટનાં નીતરતાં વડાપાઉં, કચ્છની દાબેલી, ખંભાતનું હલવાસન. માગો તે મળશે. તમે મને અગાઉથી જરાક જણાવશો તો મને સગવડ કરવામાં સરળતા રહેશે. પૈસાની ચિંતા આપ કરશો જ નહીં. આપ મારા મોંઘેરા મહેમાન બનવાના છો. રેડ કાર્પેટ વેલકમ. અરે, આપ મારા આંગણે ક્યાંથી? અટલ બિહારી વાજપેયી વ્હાઈટ હાઉસમાં ગયા પછી કહેતા હતા કે એમનો કદી ધ્રુવકાયેલો નહીં તેવો ઘૂંટણ ત્યાં સાવ ધ્રુવકાઈ ગયો હતો. કારણ કે, ત્યાંના બાથરૂમની ટાઈલ્સો બી અમેરિકન ધમકીઓની જેમ લપસણી હતી. એમાં એક વાર મુશર્ફને બદલે વાજપેયી મોં ભરિયા પછડાયા હતા. મારે ત્યાં આવું નહીં થાય તેની ખાતરી રાખવા વિનંતી. કારણ

કે, મારાં બાથરૂમો અને ટોઈલટ્સ બધું વૉક-ઇન ઓપન એર સિસ્ટમનું છે. ત્યાં રેડ કાર્પેટ વેલકમ તો ના જ હોય, પણ પથ્થરની લાદી બી આપણે નથી રાખી. પ્રકૃતિના સીધા સ્પર્શની જોગવાઈ ત્યાં આપણે કરી છે.

આપ સત્વર મારે ત્યાં મારું આતિથ્ય માણવા પધારો, પધારો, પધારો ને પધારો જ તેવી રિક્વેસ્ટકુલ રિક્વેસ્ટ છે. મને લાગશે કે ઇન્ટરનેશનલ સુદામાને ત્યાં ટાઉન લેવલના કૃષ્ણ પધાર્યાં.

ક્યારે આવો છો તે જણાવશો.

હા, તાજા કલમવાળી વાત જરા લખવાની તે એ કે આપને હાર્ટનો પ્રોબ્લેમ છે તે સાંભળ્યું છે. અમારા આ વિસ્તારમાં ચડાણ-ઉતરાણ બહુ છે. તેથી એવું હોય તો સંભાળજો. ગમે તેવી લાઇફ-સેવિંગ ડ્રગ બી અહીં સોમલ ઝેર સાબિત થાય છે. એના ડોક્ટરો તો અહીં મલતા નથી. મારે ત્યાં આવનારને ઇન્જેક્શનો બી હું જ આપું છું. હું દાક્તર નથી, પણ મારા સંઘર્ષકાળમાં મેં પશુદાક્તરને ત્યાં સાડીચાર વરસ નોકરી કરેલી એટલે જાણું. મારાં આપેલાં અડધા ઉપરાંતનાં ઇન્જેક્શનોમાં જાનનું જોખમ નથી હોતું. બીજી વાત. આપને અસ્થમા – બ્રોન્કાઇસ્ટિસ હોય તો તમારો જીવ પહેલાં, મારો આગ્રહ પછી. અરે, છેલ્લાં બેત્રણ વરસમાં એકાદી વાર જેને છીંક આવી હોય તેવા આસામીને પણ અમારે ત્યાં ફેટલ અસ્થમા ડેવલપ થઈ ગયાના દાખલા છે. અહીં હું જ એકમાત્ર અમૃત-લાલ છું. બાકી હવા આખી હળાહળ છે. એટલે અસ્થમાવાળી બાબતમાં મારું નિમંત્રણ પછી, પહેલાં તમારી હેલ્થ. જીવીશું તો ઘણા દિવસો સેલ-સપાટાના આવશે. સમઈજા?

બાકી ગમે ત્યારે આપ પધારો – રેડ કાર્પેટ વેલકમ થશે. છતાં એક વાત એ કહેવાની કે આપને માથાના દુખાવની ફરિયાદ છેલ્લાં દસ વરસમાં એક વાર પણ થઈ ગઈ હોય તો આ અમારા દરિયાકિનારાના ગામમાં સાઇનસ ડેવલપ થવાના સેન્ટ પરસેન્ટ ચાન્સીસ છે. સાઇનસ ડોક્ટર સૌથી વધુ અહીં કમાય છે. કારણ કે, અહીં થયેલું સાઇનસ અહીંથી બહાર ગયા પછી પણ એના અસલી પિયરની (મતલબ કે અહીંની) દવા વગર મટતું નથી. એટલે કે અહીં મહેમાનગતિ માણી ગયેલો માણસ અહીંના દાક્તર સાથે આજીવન સર્વિસ કોન્ટ્રેક્ટ કરીને જ જાય છે.

બાકી અહીં કંઈ જ વાંધો નથી. પ્રકૃતિ સૌંદર્ય છુટ્ટે હાથ વેરાયેલું છે. તમને સ્વર્ગનું ટ્રેઇલર અહીં જોવા મળશે કે જે જોયા પછી આખી ફિલમ જોવાના જોગસંજોગ બને. લીલાંછમ ઝાડપાન, તળાવ, નદી-નાળાં (નાળાં વધારે) અહીં હોવાને કારણે જોકે મોટા મચ્છરોનો ત્રાસ જાલિમ છે. અમે તો જોકે પ્રૂફ થઈ ગયા છીએ, પણ તમારા શા હાલ થાય તે કંઈ કહેવાય નહીં. મચ્છરની અગરબત્તી તો મચ્છરોની આરાધના કરવા માટેના ધૂપ-દીપ સાબિત થઈ છે. કારણ કે, મચ્છર કોમમાં પણ સાયન્ટિસ્ટ તો પેદા થતા જ હોય ને! તેઓ આફતને આગતાસ્વાગતામાં કન્વર્ટ કરવામાં સફળ બી થયા છે.

મચ્છનો ડર ના હોય તો (અરે, હોય તો બી!) આપ ખુશીથી પધારો. ફૂલદાનીમાં ફૂલ, ધૂપદાનીમાં ધૂપ હોય તેમ મચ્છરદાનીમાં મચ્છર હોય તેવો દીસે કમ કુદરતી. આપ બેફિકર થઈ પધારો, પધારો ને પધારો. મલેરિયાની દવા હાઈ પાવરની સાથે લેતા આવશો. આવો, આવો, જલસો કરીશું.

આ રમણીય પ્રદેશ આપની આતુર નયને રાહ જુએ છે. સ્મશાન પણ રમણીય છે. જોવા અને જવા અને રહેવાલાયક સ્થળોમાંનું એક એ બી ગણાય છે. લોકો કહે છે કે ત્યાં ગયા પછી પાછા ફરવાનું મન ના થાય એવું એ સ્થળવિશેષ છે. એડ્વાન્સ બુકિંગના પ્લાન ખુલ્લા છે.

મારો વિચાર છે કે આ બધું આપને વિગતે સમજાવવા અમે સપરિવાર આપને ત્યાં પંદરેક દિવસ માટે આવીએ. આપનું એક વીક આતિથ્ય દર વર્ષે અમે માણીએ છીએ તેમાં આ વર્ષે આઠેક દિવસનો ઇજાફો કરીએ. કેસરની સીઝનમાં જૂનાગઢ ના આવીએ તો ક્યારે કાંદાની સીઝનમાં આવીએ? આપના બંગલાના ઉપરના બે રૂમ હવાદાર છે એ ચાલશે. મારાં વાઈફ, બેબી વેરી કો-ઓપરેટિવ છે. રસોડામાં જઈને જાતે જ ભાવતી આટમનો રાંધી લે તેવાં છે. તો બસ, ઓગણીસમીએ આવીએ છીએ ને સાથે અમારા ગામનો નકશો લેતા આવીશું. પણ પછી પણ અમારું રેડ કાર્પેટ આતિથ્ય માણવા આવજો જરૂર.

(શબ્દઠકા-માંથી)

વિવેચન

સાઠી(૧૮૪૮-૧૯૦૮)ની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ

ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી

(૧૮૫૭-૧૯૩૮) કવિ, વિવેચક, સંપાદક, સંશોધક, અનુવાદક. જન્મ સુરતમાં. પૂનાની કોલેજમાં વિજ્ઞાન ભણ્યા પછી ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસ માટે ૧૮૮૬માં ઈંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં બાર એટ લૉ પણ કર્યું ને અમદાવાદ આવીને વકીલાત કરી.

એ સૌથી વધારે જાણીતા છે ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક સમીક્ષાના પુસ્તક ‘સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’(૧૯૧૧)થી, પણ એ પૂર્વે એમણે કાવ્યગ્રંથો આપેલા. ઉપરાંત મધ્યકાલીન ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’નું ટિપ્પણો સાથેનું સંપાદન(૧૯૧૩) અને એનો સુગમ અનુવાદ, તથા મરાઠી કોશને આધારે ગુજરાતીમાં તૈયાર કરેલો ‘પૌરાણિક કથાકોષ’(૧૯૩૧), પણ એમનો યશ વધારનારાં મહત્ત્વનાં વિદ્યાકાર્યો છે.’

‘સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’

ખણ્ડ પ્રથમ. પ્રકરણ ૧લું

સાઠીની પૂર્વની સ્થિતિ.

[તારવેલા અંશો]

નીચેના લખાણની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખી છે. -સંપાદક

અમારી પ્રતિજ્ઞા ઈ.સ. ૧૯૦૮ ની પૂર્વનાં સાઠ વર્ષમાં ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન કરવાની છે. આ વિષયને અંગે સાહિત્ય શબ્દ એના વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે. જૂદા જૂદા વિષયપર ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો જે આ સમયમાં પ્રકટ થયાં છે અને જેને લીધે ગુજરાતી ભાષાના ભંડોળમાં વધારો થયો છે એ બધાંનું વિવેચન કરવું ઈષ્ટ છે. પણ આ આનંદદાયક વિષયનો આરંભ કરીએ તેની પૂર્વે આ સાઠ વર્ષની પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવું આવશ્યક છે. ગમે તેવાં પણ પ્રથમનાં પુસ્તકો, ગમે તેવી પણ પ્રથમની રીતિયો અને ગમે તેવો પણ પ્રથમનો અભ્યાસ-ક્રમ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. એથી પૂર્વ સ્થિતિનું ભાન થઈ ને હાલની જોડે તેની તૂલના કરી શકાય. જૂનામાં શું શું હતું, નવામાં શો શો ફેરફાર થયો છે વગેરે સરખામણી કરવાથી હાલની વસ્તુ-સ્થિતિનું ભાન થઈ વિચાર કરી શકાય. આવા ઉદ્દેશથી જ માત્ર અમે ઉપર કહેલા સાઠ વર્ષના કાળની પૂર્વ કેટલીક હકીકત કહેવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છઈએ.

સાહિત્યના ફેલાવામાં મુખ્ય મદદ કરનાર છાપખાનાંને અભાવે તે વખત ગ્રંથો લખવાનું કામ લહિયાઓ કરતા. ગ્રંથો ઉતારવાનું કામ કેટલું વિકટ હતું તેનો સાધારણ ખ્યાલ દરેક પુસ્તકને અંતે લહિયાઓ શ્લોક લખતા તેના અર્થથી દષ્ટિગોચર થાય છે.

"ભગ્ન પૃષ્ઠ કટિ ગ્રીવં મુષ્ટિબદ્ધ-અધોમુખમ્ ।

કષ્ટેન લિખિતં ગ્રંથં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥"

નાનો ગ્રંથ હોય તોપણ તેની પ્રત મેળવતાં અને ઉતરાવી લેતાં ઘણો શ્રમ પડતો અને ખર્ચ થતું.

સાધારણ માણસો આખ્યાનો અને કથારૂપે હોય તેટલી જ જૂના કવિઓની કવિતા વ્યાસને મોઢેથી સાંભળી શકતા. કોઈ કોઈ કથા કહેનારા પ્રસાદિક શક્તિવાળા હોઈ મોટો ભાગ લેભાગુ હતા. રાત્રે વાળુ કર્યા બાદ શેરીએ શેરીએ અને પોળે પોળે વ્યાસજીઓ કથા કહેતા. પ્રસિદ્ધ વ્યાસોની કથા સાંભળનારની ઘણી ઠઠ જામતી. કેટલાક વાચાળ વ્યાસો ગમે તે પ્રસંગને અનુકૂળ લોકોને હસવું આવે એવું તત્કાલ જોડકણું જોડીને ગાતા. તે જ ક્ષણે થયેલા બનાવ સંબંધી હોવાથી શ્રોતાઓમાં વાહવાહ થતી. ખેડામાં કથા કહેતાં કાંઈ કારણથી સરકારી નોકરોથી નારાજ થયેલા અને ખેડા ઉપર કોપેલા વ્યાસે કહેલું જોડકણું રમુજી જાણી નીચે આપીએ છઈએ:—

"અદાલતનાં ઉંધાં વળજો, મહેતા સરવે મરજો;

ખેડાને ખપ્પરમાં લેજો, મશાણ સરખું કરજો."

કેટલાક વ્યાસ તો ક્ષુદ્ર શક્તિવાળા હોઈ માત્ર રાત્રિની શાંતિમાં ભંગ જ કરતા. એમનું રમુજભર્યું ચિત્ર અમદાવાદના કૃષ્ણરામ મહારાજ પોતાના કળિકાળના ગરબામાં ઠીક આપે છે. તેઓ કહે છે કે:—

"વાટે વાટે વ્યાસ, થઈને માણ વગાડે;

"પાંચેક બેઠા પાસ, તેહ તાળીઓ પાડે.

"શ્રૂતિ સ્મૃતિની વાત, કાળ જીવ ઈશ્વરની;

"જાણે નહિ કાંઈ જાત, રાગ તાલ કે સ્વરની.

"પિંગળ રીતે છંદ, કવિતા કરી ન જાણે;

"પોતા તણા પ્રબંધ રચી રાગડા તાણે."

લોકોની કેળવણી સાધારણ રીતે ગામની નિશાળે શરૂ થઈ ત્યાં જ પૂરી થતી. મહેતાજીઓ લીંપેલી ઓટલી કે પાટ ઉપર બેસતા. છોકરાઓ સામે ધૂળ ઉપર પોતાથી વધારે શિખેલા છોકરાઓની જોડિયા થઈને સામસામી બેસતા. મહેતાજીની આગડી વલગાણી ઉપર પાંચ પચ્ચીશ કોયડા લટકેલા રહેતા. રંગિત હાથા અને લાંબી લાંબી સાટોથી ઉત્પન્ન થતી શોભા છોરાના હૃદયમાં મહેતાજીની મહત્તાનો ઉદ્ભવ કરતી. મહેતાજીના હાથમાં કોયડો અગર તેમની શક્તિદર્શક ચિન્હ પાતળી સોટી બિરાજી રહેતી. જરૂર વગર પણ એ સોટી હાલ્યાં કરતી અને એ હાલવાથી નજરબંદીની પેઠે છોકરાઓની નજર પણ છૂપી છૂપી હાલતી! સાધારણ માન્યતા જ એવી હતી કે 'સોટી વાગે ચમચમ, ને વિદ્યા આવે રમઝમ'—જૂદું જૂદું ભણનાર અને જૂદી જૂદી ઉમ્મરના દરેક છોકરાના જૂદા જૂદા સૂરના ઘાંટાની નિશાળમાં કાન પડ્યું સંભળાતું નહિ. છેક નવા અને જેમનાથી સારા પૈસ મળે એવા વિદ્યાર્થીઓ ખાસ મહેતાજીની પાસે થોડા દિવસ ઓટલીપર બેસતા. નાનાં છોકરાંને યાદ રાખવામાં મદદગાર થઈ પડે અને રમુજ પડે એવાં જોડકણાં કોઈ કોઈ વાર વપરાતાં જેવાં કે—

"બાવી આકા બાવીઆ, ઘઉંની રોટલી ચાવીઆ,"

"ઘઉંની રોટલી સુંવાળી, બાવી દુ ચુંવાળી." વગેરે.

આવા આવા ટૂચકા આંકના નિરસ વિષયમાં સ્હેજ ચટણી રૂપ થઈ પડતા. શરૂવાતમાં પાટી ઉપર ગાર ચોપડી તેમાં એકડો બગડો લખીને તેને સુકવી દેતા જેથી છેક આરંભ કરનારને માત્ર અક્ષરના સુકાઈ ગએલા ખાડામાં વતરણું ફેરવી જવાનું જ રહેતું. આથી વાકુંચુકું ન જતાં નિયમસર વતરણું ઝાલતાં ને ફેરવતાં આવડતું. ત્યારેબાદ ખડીથી રંગીને ધોળી કરેલી પાટી ઉપર ધૂળ કે ગેસાળી પથારીને વતરણાવતી લખતા. અગાડી ભણેલા છોકરાઓ કાળી પાટી ઉપર અથવા ટીનના પતરા ઉપર પલાળેલી ખડીથી લેખણવતી લખતા. [...] છોકરાઓ લાંબી હારમાં મહેતાજી સામા ઉભા રહીને આંકનો મુખપાઠ લેતા. મહેતાજી ઘાંટો કાઢીને નામ દઈને હારમાંથી છોકરાને બોલાવતા કે તે તે છોકરા હાર બહાર નીકળી હારની સામે ઉભા રહીને આંક બોલાવતા. આ પછી મહેતાજી લેખાં, કોયડા, અને જોડણી પુછતા. કાગળ લખવાની, ખત લખવાની, હુંડી લખવાની વગેરે રીતો મોઢે બોલાવતા. [...] બારસ, અમાસ, પૂનમ વગેરે દિવસે છુટ્ટી મળતી. કોઈ મોટો વરઘોડો જતો હોય ત્યારે બધા છોકરા હારબંધ ઉભા રહીને ‘છુટ્ટી બાઈ છોડદો, રૂપૈયા ઉછાળદો’ એ પ્રમાણે ઘાંટા કાઢતા. આવી છુટ્ટી ઘણીવાર મળતી અને છુટ્ટી આપવતાં બંદીવાનના બંધ છોડાવ્યા જેટલું પૂણ્ય થતું એમ ઘણા માનતા. છુટ્ટી મળતાં છોકરાઓની મુખમુદ્રા ઉપર આનંદ છવાઈ રહેતો. શોર બકોર અને માથાઝીકના પ્રમાણમાં હાલના મહેતાજીને ઘણું થોડું મળતું. દરેક છોકરો દાણા પૈ પૈસો વગેરે લાવે; કેરીગાળામાં કેરી, રાયણ વગેરે ફળફળાદિ લાવે; કણક એટલે દાણા લાવે, ચોમાસામાં છોકરા દીઠ અક્કેકું નળીઉં ધરાધરી લઈ જતા જેથી મહેતાજીને પોતાના છાપરા સાડૂ નેવાં વેચાતાં લેવાં ન પડે! છોકરાઓને ઘેર નાત પ્રસંગે મહેતાજીને સહકુટુંબ જમવાનું ઠરતું. નિશાળે બેસતી વખત, આંક મંડાવતી વખત, નામું વગેરે શરૂ કરતી વખત અને નિશાળેથી ઉઠતાં મહેતાજીને રૂપીઓ મળતો. [...] ધનતેરસના દિવસ પહેલાં મહેતાજી બધા છોકરાની પાટીઓ એકટી કરતા અને ચિતારા પાસે પાટી ઉપર સરસ્વતી, ગણપતિ, વાઘ, અગર કમળનાં રંગિત ચિત્ર પડાવતા. છોકરાદીઠ બે ત્રણ પૈસા લઈ ને ધનતેરસને દહાડે પાટી પાછી આપતા. [...]

નિશાળો નિશાળોમાં સ્પર્ધા હતી. [...] પોતાની નિશાળને માટે બધાના મનમાં મમત્વ હતું. પિતા પુત્ર અને પૌત્ર પણ એની એ જ નિશાળે ભણેલા મળી આવતા. હાલ જેમ સ્હેજ કારણસર વલોણા વારે નિશાળો બદલાય છે તેમ તે વખતે નહોતું બનતું. હાલ જેમ ગુરૂભાવ પરચીસ અથવા એથીએ વધારે શિક્ષકોમાં વહેંચાઈ જવાથી સમુળગો રહેતો નથી તેમ તે વખતે નહોતું. મારી નિશાળ, અને મારા મહેતાજી એવી લાગણી સાધારણ રીતે સર્વત્ર હતી. અથડાતે કુટાતે અમુક વર્ષે આંક, નામું, ગણિતનાં મૂળતત્ત્વો જેવી બાબતોમાં પાવરધા થઈને નિશાળેથી ઉઠતા. ગામઠી નિશાળોમાં લેખનકળા ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાતું. છોકરાઓ શિયાળામાં સવારના પહોરમાં ઉઠીને દોપિસ્તાં ઘુંટતા, શિયાળાની ટાઢ, વહેલું ઉઠવું ને તેમાંએ વળી કેટલીક વખત તો ટહાડા પાણીમાં હાથ બોડીને પછી લખવું. આથી હાથ ઘણો ઠરતો અને અક્ષર સારા મરોડદાર થતા. હાલ અક્ષરના મરોડવાર ભાગ પાડી નાંખીને જૂદી જૂદી જાતની લેખનકળાની ચોપડીઓ-કોપીઓ-લખ્યા છતાં પણ ઘણાના અક્ષર મંકોડાના પગ જેવા હોય છે તેમ પહેલાં ઘણે ભાગે નહોતું. છેક પરચીસ ત્રીશ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદની પહેલા નંબરની-તૂલજારામ મહેતાજીની-સરકારી ગૂજરાતી નિશાળના એક શિક્ષક રામશંકર એમના છાપેલા જેવા અને મરોડદાર અક્ષરને માટે પ્રસિદ્ધ હતા. પ્રથમ આ આપણો કેળવણીનો ક્રમ હતો.

કાવ્ય-આસ્વાદ

હરિને જડી : રમેશ પારેખ

આસ્વાદ : રાધેશ્યામ શર્મા

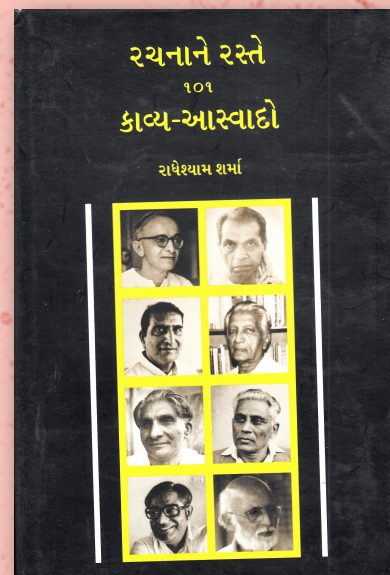
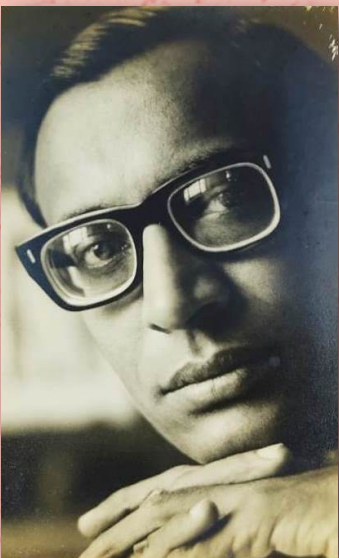
હરિને જડી

જડી, જડી, હું જડી હરિને માઝમરાતે જડી,
મંદિર માથે ધજા ચડે એમ હુંય ઢોલિયે ચડી!

ચૂમું મારા ભાયગને કે ચૂમું હરિને, સૈ,
ખરી પડેલી ડાળ હું પાછી ઝાડે વળગી ગૈ.
કેમ કરી ઓળંગું, પરવત, શી અવઢવની ઘડી!
ખાલીખમ કૂવામાં આપોઆપ પ્રગટિયાં અમી,
હરિ જેટલા ગમ્યા એટલી મુંને મૂઈ હું ગમી!
મુંને આંબવા મુજ સોંસરવી હરિ કાઢતા હડી...

—રમેશ પારેખ
(“છાતીમાં બારસાખ”)

શૃંગાર-સૂત્રમાં ભક્તિ-કાવ્યની કડી

પરથમ નરસિંહને, પાછળથી દયારામને અને ન્હાનાલાલને ગીતો-પદોમાં હરિપ્રિયા, કૃષ્ણસખી ગોપિકા યા રાધિકામાં પરકાયાપ્રવેશ કરવાના રોમાંચક રોમાન્ટિક દોહદ ઊપડેલા છે. આવા સર્વ સર્જકોની ‘કલેક્ટિવ કોન્શયસનેસ’માં એક એવો પ્રેમરોગ સિન્ડ્રોમ પડેલો હોઈ શકે કે શ્રી હરિને પ્રિય થવાની એક જ સ્વસ્વીકૃત શરત સાચી કે એમણે પ્રિયતમાના ભાવાંગિની સ્વરૂપનો અંગીકાર કરવો. પ્રેમી ભક્તનું સજાતીય નહિ જ, એવું વિજાતીય અભિવ્યક્તિ-રૂપ જ પ્રેમી કૃષ્ણને પસંદ આવશે.

આપણા આવા શ્રીકૃષ્ણરાગી કવિઓમાં હરીન્દ્ર દવે-સુરેશ દલાલની જોડી વિખ્યાત મનાય.

પણ રમેશ પારેખની વાત ન્યારી છે. ‘હરિને જડી’ ગીતના સહજ લયવહનમાં, ધ્યાનાર્હ ઉપમાયોજનામાં, એકે અંતરાને વાસી ઉપવાસી ન રહેવા દેવાની ચિકારીમાં અને પ્રાસલીલામાં તે એક સ્વયં મિસાલ છે. (અહીં જરીક આડફટાઈને જફર ગોરખપુરીનો એક બેમિસાલ શે’ર રજૂ કરું?)

યે ક્યા સિતમ હૈ, ઉસે બેવક્ત કહા તુમ ને,

કિ લોગ જિસ વક્ત કી મિસાલ દેતે હૈ.

રમેશની શબ્દવજ્રાઈની મિસાલ પારેખ પોતે જ ગણાય અને ગણાવા ઘટે. એઓ ચર્વિતચર્વણ (cliche) એવું ભાવપ્રતીક પ્રયોજે તોયે સંદર્ભથી, પદબંધથી નાવીન્ય બક્ષી શકે છે.

કૃતિની પ્રથમ પંક્તિમાં નાયિકાની ત્રિપુટી, તારસ્વરિત રમ્ય આહ્વાદક ઘોષણામાં (જડી, જડી, હું જડી) જ જાણે હરિ જ પ્રેમિકા ગોતવા રઢિયાળી ‘માઝમરાતે’ નીકળ્યા હોય એવો ઈશારો છે. હરિને તે જડી...પછી? લાગલી જ લીટીમાં અદ્વૈત સમાગમની પ્રસ્તાવના સમી કડી પ્રકટી છે : મંદિર માથે ધજા ચડે એમ હુંયે ઢોલિયે ચડી! હરિએ કશી ચેષ્ટા કર્યાનું અધ્યાહાર રહ્યું ત્યાં વ્યંજના પ્રચ્છન્નવેશે બેઠેલી માનવી. ઢોલિયાને મંદિરની મહત્તા અને શિખર પર ધજાનો ફરકાટ કેટલો સરસ રીતે ઝબકી ગયો.

પરંતુ સુજ્ઞ કાવ્યરસિકોને ખ્યાલ હશે કે મંદિર-ધજા જેવાં કલ્પન-પ્રતીક પ્રત્યેની કવિની સ્મરણીય આસક્તિ સૂચક છે. કવિની વર્ષોજૂની રચના ‘(મારા) ઈડિપસનું ગીત’માં પણ મંદિર જુદા સંદર્ભે ધજા સાથે, લહેરાઈ ચૂક્યું છે ! (‘હે મા, તારા સ્તનમંદિરની પ્રથમ ધજા ક્યારે દેખાશે?’) જોકે, મંદિર ધજાનો પુનર્-ઉપયોગ કઈતો નથી એટલો કર્તાનો કસબ સ્પષ્ટ છે.

પ્રથમ અંતરામાં ધન્યધન્ય થયેલી પ્રિયા, ગુરુને નમું કે ગોવિંદને? - જેવી અવઢવમાં સંકડાય છે, ચૂમું મારા ભાયગને કે ચૂમું હરિને સૈ,’ (થોભો, ‘સૈ’નો એકાક્ષરી પ્રયોગ અહીં બ્રહ્માક્ષ જેવો પ્રભાવક છે!) અવઢવનો, ઈષ્ટ ભયસંકોચનો પરિહાર સીધા કાર્ય દ્વારા જ કર્યો : ખરી પડેલી ડાળ હું ઝાડે વળગી ગૈ! (સારા કુશલ કવિઓ એક આવશ્યક અવકાશ રાખતા હોય છે - વિવચકો ઉપર કદાચ દયા ખાઈને., અહીં તત્ત્વબોધન અર્થે પર્યાપ્ત જગા છે. ખરી પડેલી ડાળ જેવો જીવ, પાછો શિવ-ઝાડે વળગી ગયો! તત્ત્વટૂંપણાના ઝાડે ફરવા જવું હોય એ બધા માટે આ અર્થ-જાળાનો ખૂણો અકબંધ છે.)

ત્રીજો અંતરો અભિનય કહીશું, કેમ કે તે એક જ કમનીય કડીમાં સમાયો છે. અવઢવની ઘડી અહીં પરવતના નક્કર ઉપમામુકુટથી મંડિત છે : કેમ કરી ઓળંગું, પરવત શી અવઢવની ઘડી! ઢોલિયે ચડી, હરિને બાઝી પડી, છતાં સમાગમારમ્ભઘડી અવઢવમઢી નીકળી!

પછી હેતહીરા શા હરિએ એવી અદ્વૈત સ્નેહસમાધિ સર્જી કે ‘ખાલીખમ કૂવામાં આપોઆપ પ્રગટ્યાં અમી.’ શૂન્યમાં બ્રહ્મ જ વેધક અમીનું આરોપણ સાધી આપે. શરત એટલી કે વાંસળી જેમ ખાલીખમ હોવા જોઈએ. ‘હરિ જેટલા ગમ્યા એટલી મુંને મૂઈ હું ગમી.’ આવી પંક્તિથી મુંને મૂઈ રમેશકૃતિ ગમી, પરંતુ અંતિમ કડી તો જાણે હીરલે મઢી હરિની વેધક ગતિ જ શબ્દપ્રત્યક્ષ થઈ...

‘મુંને આંબવા મુજબ સોંસરવી હરિ કાઢતા હડી...’

ચડી-ઘડીના પ્રાસનું સન્ધાન ‘હડી’માં સમુચિત પરિણતિને પામ્યું છે. રમેશને આવી કડી સાંપડતી રહો.

(રચનાને રસ્તે...-માંથી)

લેખ

એક સાઈકિએટ્રિસ્ટની ડાયરી

ડૉ. આનંદ નાડકર્ણી

આત્મહત્યા

ઉદાસીનતાની ગર્તામાં સપડાયેલ વ્યક્તિ સાથે શાંતિથી, પ્રેમપૂર્વક વાત કરતી વખતે આત્મહત્યાના વિષયને આવરી લેવો ઘણી વખત જરૂરી સાબિત થાય છે. કારણ કે, જો એવું કરવામાં ન આવે તો ‘કોઈને જ મારી પરવા નથી’ એ ભાવના એ વ્યક્તિમાં દેઢ થાય છે. આત્મહત્યા એટલે એક પ્રકારનું ગાંડપણ – એ હજુ એક રૂઢિગત માન્યતા! મૂળે, ગાંડપણ એટલે શું, એની વ્યાખ્યા જ આપણે કરી નથી. બહુ બહુ તો આપણે એમ કહી શકીએ કે તાવ આવવો એ જેમ શારીરિક બીમારીનું લક્ષણ છે, એમ આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરવો એ સામાન્યપણે માનસિક બીમારીનું લક્ષણ છે. પશ્ચિમી દેશોના એક અહેવાલ અનુસાર વસંતઋતુના પ્રારંભે સૌથી વધુ આત્મહત્યાઓ થાય છે.

આત્મહત્યા કરનારાઓ જે ચિઠ્ઠીઓ અથવા તો પત્રો લખે છે, એના પરના સંશોધનનો એક અહેવાલ મારા વાંચવામાં આવ્યો. આત્મહત્યા કરનાર ૭૪૨ વ્યક્તિઓના આ પરીક્ષણમાં, ૨૪ ટકા વ્યક્તિઓ પોતાની પાછળ લિખિત સંદેશાઓ મૂકીને ગઈ હતી. એમાંના ૫૧ ટકા સંદેશાઓમાં પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા, બીજાઓ પ્રત્યેની કાળજી એવી સકારાત્મક અથવા તો પોઝિટીવ ભાવનાઓ હતી. એક ઉદાહરણ જોઈએ - ‘પ્લીઝ, મને માફ કરી દે અને ભૂલી જા. મારો તારા પ્રત્યેનો પ્રેમ આમ જ અબાધિત રહેશે. મારી પાસે જે કંઈ પણ હતું એ તારું જ હતું અને તે મારા માટે જે પણ કંઈ કર્યું એ બીજા કોઈએ જ ન કર્યું હોત. પ્લીઝ, મારા માટે પ્રાર્થના કરજે.’

ફક્ત ૬ ટકા ચિઠ્ઠીઓમાં બદલો લેવાની નકારાત્મક ભાવનાઓ હતી. દા.ત. ‘હું તને અને તારા કુટુંબને ધિક્કારું છું. તમને ક્યારેય માનસિક શાંતિ નહી મળે. આ ઘરમાં હું સતત ભટક્યા કરીશ. આઈ વિશ યુ ઓલ ધ બેંડ લક ઈન ધ વર્લ્ડ.’ જ્યારે ૨૫ ટકા સંદેશાઓ ખરા અર્થમાં ‘તટસ્થ’ હતા.

‘To whom it may concem’

‘I, Mary Smith, being of sound mind, do this day make my last will as follows.’

સંદેશ લખનારાઓમાંના ઘણાના મનમાં, એમની પાછળ સંદેશ વાંચનારની ભાવનાઓ પર અસર થાય એવો હેતુ હોય છે. હકારાત્મક સંદેશ લખવા પાછળ પોતાની સારી સ્મૃતિ રહે એવો હેતુ હોય છે. પ્રેમસભર

સંદેશામાંથી વ્યક્તિ પોતાને તથા વાચકને, પરસ્પરના સંબંધો કેટલા મહત્વના છે એ વિશેની ખાતરી આપતી હોય છે. અલબત્ત, આવા સંદેશાઓમાંથી ‘અંતરમનનું પ્રતિબિંબ’ જેવું કંઈ હાથ લાગતું નથી, એવું સંશોધકોનું તારણ છે.

પરંતુ, આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરતા પહેલાં જ તેને રોકી શકાય એવી કોઈ રીત ઉપલબ્ધ કરાવવાનું શક્ય છે? નોર્મન ફારબેરો અને એડ્વિન ઇનાઈડમન એ બન્નેને સાલ ૧૯૫૮માં આ જ પ્રશ્ન થયો. એમણે લોસ એન્જલસમાં સ્યુસાઇડ પ્રિવેન્શન સેન્ટર (એસપીસી)ની સ્થાપના કરી. સૌ પ્રથમ એમણે આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી દવાખાનામાં ભરતી થયેલા અનેક દર્દીઓની મુલાકાત લીધી. એના પરથી કેટલાક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો બનાવ્યા અને સારવાર માટે મનોચિકિત્સક અને માનસશાસ્ત્રીઓનું એક જૂથ બનાવ્યું. અજાણતાં જ ટેલિફોન એક મહત્વનું સાધન બની ગયો. કારણ, આત્મહત્યા કરતા પહેલાં દ્વિધાભરી મનઃસ્થિતિમાં હોય એવી વ્યક્તિઓ એસપીસીનું નામ સાંભળીને ત્યાં ફોન કરતા. ફોન પરથી કાઇસિસ ઇન્ટરવેન્શન એટલે કે ‘સમસ્યા-નિરાકરણ’ કરવાની આ પદ્ધતિનો આજની તારીખે ત્યાં અત્યાધુનિક રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આજે ફક્ત અમેરિકામાં આવી ૨૦૦ એસપીસી અસ્તિત્વમાં છે. આમાં હવે અનેક સ્વયંસેવકો સહભાગી બને છે. વ્યાવસાયિક ન હોય તેવા સ્વયંસેવકોને આમાં સહભાગી કરવા માટે પહેલાં ખૂબ વિરોધ થયો. પરંતુ, બીજા લોકો માટે સહાનુભૂતિ હોય અને લોકોને બોલતાં કરી શકવાની ખૂબી જેનામાં હોય એવી વ્યક્તિઓ આ કામ વ્યાવસાયિકો જેટલું જ યશસ્વીપણે કરી શકે છે એવો અનુભવ છે. અલબત્ત, એસપીસીની યોજના સો ટકા ‘ફૂલ પ્રૂફ’ નથી. આમાંથી એક તારણ એવું નીકળ્યું કે આત્મહત્યા કરવાની શક્યતા હોય એવા જૂથ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. દા.ત. એકલી રહેનાર વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ. આ સંદર્ભમાં, સન ૧૯૫૩માં બ્રિટનમાં સ્થપાયેલ ‘સમારિટન્સ’ સંસ્થાનું કાર્ય મહત્વનું છે. આજે મુંબઈમાં પણ આ સંસ્થાની શાખા કાર્યરત છે. આત્મહત્યાના વમળમાં ફસાયેલી વ્યક્તિને જરૂર હોય છે મૈત્રીની. કોઈ પણ પ્રકારની કૃતજ્ઞતાની અથવા તો બદલાની અપેક્ષા વગરની મૈત્રી! સમારિટન્સ આ સિદ્ધાંત પર કામ કરે છે.

ડોક્ટર્સ, પોલીસ, શિક્ષક, પરિચારિકા આ બધા જ વ્યવસાયમાંના લોકોને ખાસ પ્રશિક્ષણ આપવું એ હજુ એક ઉપાય છે. કારણ કે, આ અને આવા બીજા વ્યવસાયોમાં લોકો સાથે સતત સંપર્ક થતો હોય છે. આત્મહત્યાના પ્રયત્નો પછીની સારવાર માટે, આજની તારીખે આપણી પાસે નજીવી જમાપૂંજી સ્વરૂપે કેમ ન હોય, પણ થોડી સવલતો ઉપલબ્ધ છે. સાર્વજનિક હોસ્પિટલોમાં, જ્યાંજ્યાં મનોવિકાર ઉપચાર વિભાગ છે, ત્યાં આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેક દર્દીને મોકલવામાં આવે છે. આ સવલતનો કેટલો ફાયદો થાય છે એ વિશે હું પણ થોડો સાશંક જ છું. ‘ફોલો-અપ’ માટે આવવું એ શિષ્ટાચાર આપણે ત્યાં મોટા ભાગના દર્દીઓ પાળતા નથી. બીજી મહત્વની વાત એટલે, હોસ્પિટલમાં બેસીને એ વ્યક્તિના આસપાસના વાતાવરણની તેમ જ એની જિંદગીના તણાવો વિશેની કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે. એને માટે ‘કોમ્યુનિટી બેઝ્ડ એસપીસી’ની જાણકારી મેળવવી પડે. અર્થાત્, આત્મહત્યા ટાળવાનો પ્રયત્ન તથા એવા પ્રયત્નો પછી કરાતી સારવાર, એ બધું એ જ વાતાવરણમાં થવું જોઈએ. પ્રશિક્ષિત સાઇકિએટ્રિક સોશિયલ વર્કર્સ, મનોચિકિત્સક તથા એ વિસ્તારમાં જનસંપર્ક હોય એવી એક જવાબદાર વ્યક્તિ, આ બધાંની એક જાળ ગૂંથીને આ કરવાનું શક્ય બની શકે. એકંદરે, માનસિક આરોગ્ય સચવાય તે માટે આ પ્રકારે છેવાડાના માણસ તરફથી મળતી સેવા અત્યંત જરૂરી છે. ફક્ત દાક્તરી વ્યવસાય દ્વારા આ કામ થવું શક્ય નથી.

આ બધા જ આત્મહત્યા પ્રતિબંધક ઉપાયો વિશે બોલતી વખતે આત્મહત્યા કરવી એ ‘ભૂલ’ છે, એવું ગૃહીત ધરવામાં આવે છે. જો કોઈ વ્યક્તિને પોતાના જીવનનો અંત આણવો

હોય તો આપણામાંથી કોઈને પણ એ હક પર તરાપ મારવાનું કરાણ શું? પોતાનું જીવન એ વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન છે. મૃત્યુનો પર્યાય એ પણ વ્યક્તિના પોતાના જ અધિકારનો પર્યાય છે. વ્યક્તિ જો એ પર્યાય પસંદ કરે અને બીજું કોઈ તેને રોકે તો એ એના મૂળભૂત અધિકાર પર પ્રહાર કરવા જેવું છે. આત્મહત્યાનો વિચાર કરતી વખતે ‘ઈચ્છા-મૃત્યુ’નો વિષય વણસ્પર્શ્યો રહી શકે નહીં. અસાધ્ય બીમારીથી ગ્રસિત અથવા તો જિંદગી એક ઢસરડો બની ગઈ હોય એવી વ્યક્તિઓ માટે આવાં પ્રકારનાં વિધાનો પર આધારિત એવો યુક્તિવાદ અવિરતપણે કરી શકાય. પરંતુ, જેમના ઉપર બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓનું જીવન અવલંબે છે, એવી વ્યક્તિના ‘આત્મહત્યાના હક’ પર અજાણતાં જ કેટલાંક બંધનો આવી જાય છે.

આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરનારાઓમાંના અનેક લોકોને મરવું નથી હોતું તથા અનેક લોકો મૃત્યુ વિશે દ્વિધાભરી મનઃસ્થિતિમાં હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો ‘આત્મહત્યાના અધિકાર’ પર વધારે બંધનો આવી જાય છે. જે વ્યક્તિઓમાં આત્મહત્યાનું આકર્ષણ હોય છે એમનામાં પણ એ આકર્ષણ તાત્પર્ય હોય છે. નિરાશાની માનસિક બીમારી પરનો ઉપાય, ચિકિત્સક અથવા તો મિત્ર પાસેથી મળતું આશાનું ઇન્જેક્શન અથવા તો બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં આવતો બદલાવ એવાં વિવિધ પરિબળોને કારણે આ આકર્ષણ ઓસરી જવાની શક્યતા નકારી શકાય નહીં. "The ‘right’ to suicide is a ‘right’ desired only temporarily." એવું એક લેખકે ક્યાંક કહ્યું છે.

છતાંય, ‘આત્મહત્યાનો હક’ એ પ્રશ્નનો સરળ, સહેલો ઉત્તર આપવાનું અઘરું છે. આપણે ત્યાં સમાધિ લેવાની જે પ્રથા છે એને આત્મહત્યા કહી શકાય કે નહીં એ એક વિવાદાસ્પદ મુદ્દો છે. પણ આત્મહત્યાને કારણે થનાર સર્વ પ્રકારના નુકસાનને લક્ષમાં લઈએ, તો આત્મહત્યા ફરતેનું ગૂઢ વલય શાસ્ત્રીય સંશોધન થકી ભેદવું તથા આત્મહત્યા કરવા પાછળનો અર્થ શોધવો, એ પ્રયત્નોનું મહત્ત્વ ઓછું ન આંકી શકાય.

જીવનમાંનો ગુમાવેલો અર્થ મૃત્યુમાં શોધવાની ભાવના આત્મહત્યામાં પણ છે ઇચ્છામૃત્યુમાં પણ છે. સમાજ જ્યારે આ હકને માન્યતા આપે છે ત્યારે આવી વ્યક્તિનો જીવવા પરનો ગુમાવેલો હક ફરી મેળવી આપવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી સમાજે પોતાના ખભે ઊંચકવી પડે છે. આ જવાબદારી પાર પાડ્યા પછી પણ જો એ વ્યક્તિને જીવનમાં કોઈ અર્થ ન સાંપડે તો, અને ફક્ત તો જ આત્મહત્યાના અધિકારને કોઈ નૈતિક આધારની પુષ્ટિ મળી શકે.

આત્મહત્યા કરવા ઇચ્છતી વ્યક્તિઓને જીવનનો અર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે અથવા તો કરવા જોઈએ એની પાછળ આ દષ્ટિકોણ છે. અસાધ્ય રોગોથી પીડિત, વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયેલી વ્યક્તિઓ પણ જીવનમાં અર્થ લાધી શકે છે અને નૈસર્ગિક મૃત્યુ આવે ત્યારે તેઓ તેનો યોગ્ય રીતે સામનો કરી શકે છે, (પરિણામે તેઓ ઇચ્છામૃત્યુનો પર્યાય નકારે છે) એવો દાવો કરનારી ‘હોસ્પાઇસ’ નામની ચળવળ આજે પશ્ચિમના દેશોમાં વ્યાપ્ત છે.

મધ્યકાલીન યુગમાં જ્યારે યાત્રાળુઓ યાત્રા માટે નીકળતા, ત્યારે તેમના વિસામા માટે, તેમની સગવડો સાચવવા માટે ‘હોસ્પાઇસ’ની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં હતી આને એક વિશેષ પ્રકારની ધર્મશાળા કહી શકાય. આજે માત્ર મૃત્યુના દ્વારા પર ઊભેલાઓના જીવનને અને મૃત્યુને પ્રતિષ્ઠા આપનારી ચળવળ માટે આ શબ્દ વપરાય છે. આને માટે વૈદકીય વ્યવસાય, આરોગ્ય સાથે સંકળાયેલા બીજા અનેક વ્યવસાયો, સમાજસેવકો, રુગ્ણાલયો એ બધાનાં સંગઠિત કાર્યો પર આધારિત એવા નક્કર પ્રકલ્પોનો કૃતિમાં ઉતારવામાં આવે છે ‘હોસ્પાઇસ’ એટલે ફક્ત વૃદ્ધાશ્રમો નહીં આ સિદ્ધાંત પર આધારિત સારવાર રુગ્ણાલયોમાં તેમજ ઘરમાં હોય એવા

દર્દીઓ સુધી પહોંચાડી શકાય છે. આ પ્રચંડ કામની ધુરા સંભાળનાર વ્યક્તિઓને ઇચ્છામૃત્યુનો પર્યાય ભયાવહ અને નકારાત્મક લાગે છે.

એટલે, છેવટે આપણે આત્મહત્યાના મૂળમાં રહેલા જીવન પ્રત્યેના હકારાત્મક અથવા તો નકારાત્મક દષ્ટિકોણ સુધી આવીને ઊભા રહીએ છીએ. આવા દષ્ટિકોણ પાછળ દુઃખ, ઉદાસી, નિરાશા, એકલતા જેવી લાગણીઓ કારણભૂત હોય છે. આ લાગણીઓ અવ્યક્ત રહે એના કરતાં જો તેને યોગ્ય દિશા મળે અને તે વધી જાય તો એ વધુ આરોગ્યપ્રદ પુરવાર થઈ શકે એમાં બેમત નથી. આત્મહત્યા પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે આ પાયાનો સિદ્ધાંત છે. કારણ, જો આ ન થાય તો શેક્સપિયરના શબ્દોમાં -

Give sorrow words.

The grief that does not speak Whispers to the overwrought heart and bids it break

(દીપાવલી-સ્પંદન, ૧૯૮૪)

આજની તારીખે : ૧૯૮૪ની સાલમાં લખાયેલા આ લેખમાં વર્ણવેલી ટેલિફોનિક હેલ્પલાઇન ૧૯૯૬ની સાલમાં અસ્તિત્વમાં આવી. આઇ.પી.એચ. તરફથી ચલાવવામાં આવતા આ પ્રકલ્પનું નામ છે - 'મૈત્ર'. પ્રશિક્ષિત સમાજ-સેવકો દ્વારા આ સેવાઓ આપવામાં આવે છે. સવારના ૯ થી તે રાતના ૯, આ સમય દરમિયાન ૦૨૨-૨૫૩૮૫૪૪૭ નંબર પર સરેરાશ છ થી આઠ હેલ્પકોલ્સ આવે છે. અમારા પ્રશિક્ષિત સ્વયંસેવકોનું પરામર્શ (counselling) આમાં ખૂબ અસરકારક સાબિત થાય છે. આની પાછળ એમને સતત અપાતી કેળવણી તો હોય છે જ, ઉપરાંત દરેક કોલ અક્ષરશઃ, શબ્દશઃ 'ડોક્યુમેન્ટ' કરીને, તજજ્ઞો દ્વારા એનું સંપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાની રીત અમલમાં મુકાય છે. આજે ઇન્ટરનેટની maitra@healthymind.org સાઈટ પર આ સેવા ઉપલબ્ધ છે. -લેખક

(નવનીત-સમર્પણ ડિસે. ૨૧)

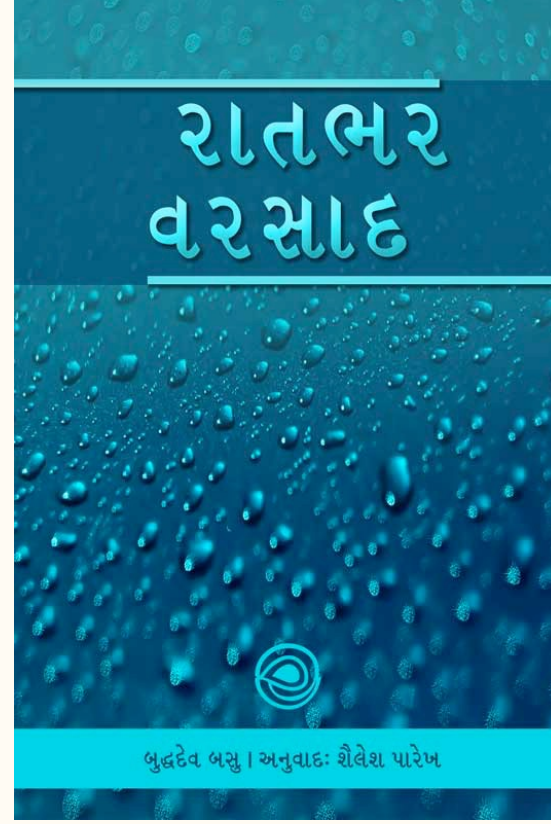

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

રાતભર વરસાદ / બુદ્ધદેવ બસુ

શ્રી બુદ્ધદેવ બસુ (૧૯૦૮-૧૯૭૪)ની બંગાળી નવલકથા, ‘રાત ભરે વૃષ્ટિ’, ૧૯૬૭માં પ્રગટ થઈ. અશ્લીલતાના આરોપને કારણે નીચલી કોર્ટે તેનું વિતરણ અટકાવ્યું એટલું જ નહીં પણ તેની હસ્તપ્રતનો પણ નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો. હાઈકોર્ટે આ નિર્ણયને રદ કરીને નવલકથાને અશ્લીલતાના આરોપમાંથી મુક્ત કરી. અમેરિકાના ક્લિન્ટન સીલી (૧૯૪૧ –)એ ૧૯૭૩માં તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો. શીર્ષક રાખ્યું, It Rained All Night.

કોઈ પણ જાતનો છોછ રાખ્યા વિના કે ભીરુતા દાખવ્યા વિના લખાયેલી આ લઘુનવલ સ્ત્રી અને પુરુષના અંગત સંબંધો, કિશોર વયના સંવેદનો અને લગ્નની સંસ્થા – કે પછી રૂઢિ? – અંગે એક વિદ્વતા સભર વિશ્લેષણ, સાવ સાદી અને સહજ શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરે છે. ભારતીય સમાજમાં તેનાં મૂળ છે પણ તે સિવાય પાત્રોના મનોમંથનમાં પ્રસ્તુત સંવેદનો સમયની મર્યાદાને સહજતાથી અને સફળતાથી પાર કરે છે.

કદાચ રુચિ/સુરુચિ અંગેના અંગત વિચારોને કારણે વાચકને આગળ વાંચવું કે નહીં તે જાતે જ નક્કી કરી શકે માટે જ ઉપરની કેફિયત જરૂરી લાગી છે.

વાંચો: રાતભર વરસાદ

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.